

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજગતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૭૬૭

કિમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ ગુન્ટેગાર દુનિયા

વર્ગાંક ૬-૩

સાહસ કથાવલિ : પુસ્તક આઠમું

ગુન્હેગાર દુનિયા

સંપાદક

નાગરદાસ ઇ. પટેલ

સવા રૂપિયા

બાલ વિનોદ કાર્યાલય

૧૪૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

: પ્રકાશક :
નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
એન. એમ. ઠક્કરની કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રાચીન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
~~૨૬૬૪૩~~
૨૬૭૫૭

આવૃત્તિ પહેલી
૧૯૪૮
☆

: મુદ્રક :
રામદાસ ઇ. પટેલ
“ રજની પ્રિન્ટરી ”
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

પરિચય

સાહસ, શૌર્ય, ભેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય અને ગુન્હાશોધનનાં જીવનમાં પરાક્રમેને લગતી મગજશક્તિના વિકાસને તાલીમ આપે એવી રસિક વાર્તાઓ વાંચવાની કુમાર-જીવનમાં તાલાવેલી જાગે છે અને તે વૃત્તિ જીવનમાં દીર્ઘકાલ પર્યંત કાયમ રહે છે. એ વૃત્તિને અનુકૂળ અને પ્રેરણાદાયી વાંચન મળે તો મગજશક્તિનો સુંદર વિકાસ થાય છે. દરેક વસ્તુ કે વિગત ઝીણવટથી જોવા સમજવાની અને તેનું હાર્દ પામવાની અદ્ભુત શક્તિ એનાથી સાંપડે છે અને જીવન સાફવ્યનો માર્ગ સરળ બને છે.

મનવ જીવનનો આ રીતે અનેકવિધ વિકાસ કરી શકે એવી અત્યંત પ્રેરણાદાયી તેમજ રસિક વાર્તાઓ આપવાની યોજના ‘સાહસ કથાવલિ’ માં કરવામાં

આવી છે. એમાં અંગ્રેજ સાહિત્યના આ વિષયના સાહિત્યસમ્રાટોની દિલચસ્પ વાર્તાઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તેમજ ફેટલીક મૌલિક કથાઓ આપવામાં આવશે. એ દરેકનું વસ્તુ અને વાતાવરણ ગુજરાતને અનુકૂળ રહેશે.

આ સાહિત્યની અમારી વિવિધ ગ્રંથમાળાઓના ગુજરાતે સુંદર સત્કાર કરી અમને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથાવલિને પણ ગુજરાતે અપનાવી છે એ બાજીને સંતોષ થાય છે.

નાગરદાસ પટેલ

અ નુ ક્ર મ

ગુન્હેગાર દુનિયા	૫
તાંડવનૃત્ય	૨૧
મધરાતની મહેમાન	૬૦
તરંગિણી	૭૪

ગુન્હેગાર દુનિયા

ગુન્હેગાર દુનિયા

હું હમણાં જ અમે ચંદા પીને ગયાં મારતા બેઠા હતા
ત્યાં તો ટેલીફોનની ઘંટડી બેરથી વાગી.

‘હે રીસીવર હાથમાં લીધું અને કહ્યું :

‘ઑલાવ...ઑલાવ...કોનું કામ છે?’

‘જયંત છે કે?’ સામેથી સવાલ પૂછાયો.

‘હા, તમે કોણ?’

‘હું કનૈયાલાલ...કોણ નટવર કે? જયંત અને તમે બન્ને
બહાર ન જતા. મ્હારે જરૂરનું કામ છે, ઐડલે...હું ત્યાં આવું છું.’

કનૈયાલાલ સોલીસીટર અમારા મિત્ર છે, એમની સાથે
અમારે ઘણા વખતથી સંબંધ છે. જયંતે ગુન્હાશોધનના નિષ્ણાત
તરિકે નામ કાઢ્યું છે તેવી જ રીતે કનૈયાલાલે પણ પોતાના
ધંધામાં નામ કાઢ્યું છે અને પોતાની પેઢીની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

એ રહ્યા કામગરા માણસ, ઐડલે એ ચાલી ચલાવીને

કોટમાંથી મિન્સેસ રટ્ટીટમાં આવે તેના કરતાં અમે એ તરફ જઈએ તો સારું. અને વળી અમારે કોટમાં થોડું થણું કામ પણ હવે એટલે મહેં જણાવ્યું :

‘અમે જ હમણાં કોટમાં આવીએ છીએ એટલે તમે આ તરફ નહિ આવો તો ચાલશે.’

‘તો હું ઑફિસમાં તમારી રાહ બેઠું છું.’

‘ભલે.’

અમે જાને જણુ, જયંત અને હું તરત જ કોટ તરફ જવા નીકળ્યા.

નિષ્ણાત ગુન્હાશોષક તરિકે જયંતનું નામ અને કામ બાણીતા છે અને એના રસભર્યા વર્ણનોનાં મહેં કેટલાય પુસ્તકો લખ્યા છે એટલું એના ઓળખાણ માટે પુરતું થશે.

‘આજે તમારે લામકનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.’ અમને આવકાર આપી એસાડીને કનૈયાલાલ ભોલ્યા : ‘અને તમને નવાઈ લાગશે પણ મ્હારે કહેવું બેઠએ કે એનો ભોગ હું પોતે જ થયો છું.’

‘તમે ? તમે શી રીતે ?’ જયંતે પ્રશ્ન : ‘શું થયું છે ?’

‘હું ઠગાયો છું.’ કનૈયાલાલ ભોલ્યા.

‘એ પણ ઠીક ! તમે શી રીતે ઠગાયા ?’ મહેં પ્રશ્ન.

‘મ્હારા ચેંકમાં કોઈએ ફેરફાર કર્યો અને મ્હને ઠગ્યો.

તમને ખબર હશે કે મ્હારી પેઢીનું કામકાજ પુષ્કળ હોઈ અમે મોટે ભાગે પૈસાની લેવડદેવડ ચેંકથી જ કરીએ છીએ. અમારી પેઢીનાં એ બેંકમાં ખાતા છે. એક ઓરીઅન્ટલ બેંકમાં અને બીજું પાથોનીયર બેંકમાં, પાથોનીયર બેંક સાથે મોટી રકમની લેવડદેવડ હોય તો કામ પાડીએ છીએ પણ ઓરીઅન્ટલ સાથે હંમેશનો વહેવાર છે. રોજના ખર્ચની પરચુરણ રકમ પણ ત્યાંથી જ મંગાવીએ છીએ અને એ ખાતામાં બહુ બહુ તો પાંચ

જ હબરથી વધારે રકમ હોતી નથી. આજે જયોરના એક કામમાં પાંચસો રૂપિયાની પ્રોમીટ ડ્યુટી ભરવાની હતી એટલે એટલી રકમનો ચેક લખીને બેંકમાં મોકલ્યો. એ પાછો ફર્યો એટલે કેશિયરની નવાઈનો પાર રહ્યો નહિ. એણે પોતાની બેંકની શિલ્કની ચોપડી બેંક તો એના દિશાએ બેંકમાં ચાર હબર આઠસો કરતાં વધારે રકમ શિલ્ક નીકળતી હતી. એટલી રકમ હોવા છતાં ચેક શી રીતે પાછો ફર્યો તે એને સમજાયું નહિ. તેથી એ પોતે બેંકમાં ગયો અને તપાસ કરી તો એને ખજર પડી કે અમારે ખાતે બેંકમાં સવા ત્રણસો રૂપિયા જમે હતા. એના હોશકાશ ઊડી ગયા. એ મ્હારી પાસે આવ્યો અને એણે મ્હને વાત કરી, એટલે મ્હેં તમને ટેલીફોન કર્યો.'

‘બેંકમાં પાસપુક મોકલી આપી છે?’ જયંતે પૂછ્યું.

‘એ લખને કેશિયરને જ મોકલ્યો છે અને છેલ્લા દશેક દિવસનો દિશાબ લખવાનો છે એટલે એ આવતો પલ્લુ હશે.’

‘બહે.’

‘તમારો શો અભિપ્રાય છે?’

‘કાલે ચેકમાં ફેરફાર કરીને વધારે રકમ લીધી હશે.’ જયંતે કહ્યું.

‘જનવા બેગ છે, પણ ખાસ કારણ સિવાય અમે બીજા કાંઈને ‘બેરર’ અથવા ‘ઓડર’ નો ચેક આપતા નથી. મોટે ભાગે કોસ કરીને જ આપીએ છીએ.’ દનૈયાલાલ બોલ્યા.

‘‘કોસ’ ચેક પણ ખાતામાં બચ અને એ ખાતાવાળો પૈસા વસૂલ કરીને નાસી જઈ શકે.’ મ્હેં કહ્યું.

‘એ ખરું પણ તેનો દાખલો તો રહેજ.’ જયંતે બોલ્યો.

‘અને જે માણસ ચેકની રકમમાં ફેરફાર કરી શકે તે ‘કોસ પણ કાઢી શકે.’ મ્હેં ઉમેર્યું.

એટલામાં પાસપુક લખને કેશિયર આવી પહોંચ્યો. અમે

બેયું તો પાસબુકમાં સવાત્રણસો રૂપિયા શીલકે બતાવ્યા હતા.

‘ચેકબુક લઇ આવો તો.’ કનૈયાલાલે કેશિયરને કહ્યું.

ચેકબુક આવી એટલે અમે એક પછી એક ચેકની રકમ તપાસવા માંડી તો H ૩૬૦૬૨૫ નંબરના ચેકની રકમમાં અને પાસબુકમાં ઉધારેલી એ ચેકની રકમમાં સાડાચાર હબરનો ફેર હતો. એ ચેક ઇન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપનીને અપાયો હતો.

‘ઇન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપની કયાં આવી?’ મહેં પ્રજ્યુ.

‘એ લોકો તમારા જૂના અસીલ છે?’ જયંતે સવાલ કર્યો.

‘એની ઑફિસ કાફડં માર્કેટ પાસે છે અને એની સાથેનેહ અમારો સંબંધ તાબે છે.’ કનૈયાલાલ બોલ્યા.

‘કેટલા વખતનો?’

‘એ અઢી મહિના થયા હશે.’

‘તો પછી એ લોકોનું જ આ કાવતરું છે.’ મેં કહ્યું.

‘એનો માલિક કોણ છે?’ જયંતે પ્રજ્યુ.

‘મહમદહુસેન કરીને કોઇ છે.’ કનૈયાલાલ બોલ્યા : ‘ભારે વાતોડિયો છે. એ તાજેતરમાં જ બપાનથી પાછો ફર્યો હોઇ કેટલુંક લેણું હતું, તેના સંબંધમાં એ અમારી પાસે આવ્યો હતો.’

‘લહેણું વસૂલ કરવામાં મદદ લેવા?’

‘હા.’ કનૈયાલાલે કહ્યું : ‘એના વતી અમે ચારેક ઠેકાણે નોટિસો આપી હતી અને નોટિસ આપતાં જ અમને એ લોકો તરફથી ચેક મળ્યા હતા.’

‘અને એ નાણાં તમે એને આપ્યાં હતા—’

‘હા, અમે અમારી ફીની રકમ બાદ કરીને બાકીની રકમોના ચેક આપ્યા હતા. છેલ્લો ચેક અમને પાંચેક દિવસ પર મળ્યો હતો અને એનાં નાણાં તે જ દિવસે અમારે ખાતે જમે થયાં હતાં એટલે બીજે દહાડે અમે ઇન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપનીને ફીની રકમ બાદ કરીને ચેક આપ્યો હતો.’

‘એ ફાણુ લઇ ગયેલું?’

‘મહમદદુસેન પોતે.’

‘ઠીક, એણે લખાવેલી નોટસની નકલો તો હશે!’

‘કેમ નહિ!’ કનૈયાલાલ બોલ્યા અને પોતાના મૈનેજિંગ ક્લાર્ક પાસેથી ઇન્ડો બપોલ ટ્રેડિંગ કંપનીની ફાઇલ મંગાવીને અમને આપી.

‘પણ મહમદદુસેન છે કે નહિ તેની તો તપાસ કરો.’

એ કહ્યું: ‘એની ઑફીસ ખૂલ્લી છે કે નહિ તે તો જૂઓ.’

‘પંખી માગામાંથી ઊડી ગયું હશે.’ જયંત બોલ્યા.

‘ચલિયાં પકડવાનો તમારો ધંધો છે એટલે શોધી કાઢજે.’
કનૈયાલાલે દસતા દસતા કહ્યું.

‘હારતો, કેં છૂટકો છે!’ જયંતે દસીને કહ્યું.

કનૈયાલાલની રબ લઇને અમે જન્ને ઓરીઅન્ટલ બેંકમાં ગયા અને ત્યાં જઇને મૈનેજરને મળ્યા.

‘કેમ આવવું પડ્યું, મી. જયંત?’ અમણે પૂછ્યું: તેઓ જયંતને સારી રીતે ઓળખતા હતા.

જયંતે એમને કનૈયાલાલના ચેકની વાત કરી અને પૂછ્યું:

‘ઇન્ડો બપોલ ટ્રેડિંગ કંપનીનું આપને ત્યાં ખાતું છે ખરું?’

મૈનેજરે તપાસ કરીને એ બાબતનો હકારમાં જવાબ આપ્યો: ‘એને ખાતે બહુ જ નજીવી રકમ જમે છે.’

‘એટલે કે કનૈયાલાલવાળો ચેક એને ખાતે જમે થયા પછી એણે સારી જેવી રકમ ઉપાડી લીધેલી છે, એમ જ ને?’
જયંતે પૂછ્યું.

‘હાજી.’ મૈનેજરે જવાબ આપ્યો.

‘આપને હરકત ન હોય તો એ ખાતું મને બતાવશો?’

‘મહારા એક ભિત્ર તરિકે બતાવવા હરકત નથી. બાકી અમારા અસીદાના ખાતાં અમે ખીજને બતાવી શકીએ નહિ

—અલબત્ત, ખાસ સંભોગોમાં હાઇકોર્ટ એ બતાવવાનો હુકમ કરી શકે છે.’ મેનેજરે પોતે અમારાપર કટલો મોટો ઉપકાર કરે છે તે અમારા લક્ષમાં આવે એ ટોચે કહ્યું અને પોતાના માણસ પાસે જે ખાતાવહીમાં ઇન્ડો બંપાન ટ્રેડિંગ કંપનીનું ખાતું હતું તે ખાતાવહી મંગાવી.

અમે જન્નેએ એના હિસાબ જોયા.

છેલ્લા બે મહિનાથી એ હિસાબ ઉઘાડવામાં આવ્યો હતો અને એમાં આજી લેવડદેવડ થઈ ન હતી. જ્યંતે એની નકલ લઈ લીધી.

‘હવે આપને હરકત ન હોય તો કનૈયાલાલવાળો એક મહેને આપવા કૃપા કરશે?’ જ્યંતે પૂછ્યું.

‘એક શરતે: આ કામની તપાસ કરીને તમારે એ તરત જ મહેને પાછો આપવો પડશે.’

‘હાલે.’ જ્યંતે કહ્યું.

મેનેજરે એ એક મંગાવી આપ્યો.

એના ઉપર કોઈ પણ ભતની હેકછાક કરવામાં આવી ન હતી. ‘પાંચ હજાર પાંચસો વીસ ફૂટ’ એ શબ્દો તથા ‘રૂ. ૫૫૨૦-૦-૦ એ સાદું અક્ષરે લખેલું’ હતું અને ‘ઇન્ડો બંપાન ટ્રેડિંગ કંપની’નું નામ જે અક્ષરો તથા શાહીથી લખાયું તે જ હસ્તાક્ષર અને તે જ શાહીથી રૂપિયાની રકમ તથા આંકડો લખાયેલાં લાગતાં હતાં.

એક આપવા માટે મેનેજરનો આભાર માનીને અમે રજા લીધી. રજા લેતી વખતે મહેને યાદ આવ્યું કે ઇન્ડો બંપાન ટ્રેડિંગ કંપનીએ ખૂંકમાં ખાતું ઉઘાડાવતાં પહેલાં કોઈનું એજન્સી આપ્યું હોતું જોઈએ. એટલે જ્યંતનું મહેને એ વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું.

જ્યંતે એ બાબત મેનેજરને સ્વચ્છ કાર્યો અને મેનેજરે

તપાસ કરીને જવાબ આપ્યો કે એ રીતે એમણે ‘એ. હબીબ’ નું ઝીણખાણ આપેલું. એ. હબીબ ઍક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટના વેપારી હોય ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટમાં ધંધો કરતા હતા.

ઔરીઅન્ટલ ઍક્કમાંથી નીકળી અમે એ. હબીબને ત્યાં ગયા. એ. હબીબની પેઢીના મુખ્ય ભાગીદાર અબ્દુલઅલી બપાન ગયા હતા અને મી. હબીબ બહાર ગયા હતા, પણ થોડા વખતમાં પાછા ફરશે એમ એમના માણસે કહ્યું. અમે બહાર નીકળતા હતા ત્યાં મી. હબીબ આવી લાગ્યા. જ્યંતે એમને પોતાનું કાર્ડ આપ્યું.

‘આપનું જ નામ મી. જ્યંત કે!’ એમણે શેકહેન્ડ કરતાં કહ્યું: ‘આપને મળવાથી ઘણો આનંદ થયો. નામ તો ઘણા વખતથી સાંભળ્યું હતું પણ પ્રત્યક્ષ તો આજે જ બોલો સાહેબ! કેમ પધારવું થયું છે?’

‘તમે ઇન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપનીવાળા મી. મહમદહુસેનને ઝીણખો છો ખરા?’ જ્યંતે અમે જો કામે ગયા હતા તેને લગતો જ સવાલ પૂછ્યો.

‘મહમદહુસેન! હા...એ ભાઈ અબ્દુલઅલી શેઠની બલામણુ લઈને આવ્યા હતા કે એવણુ ઘણું વર્ષે મુંબાઈ આવે છે અને બપાનમાં અબ્દુલઅલી શેઠને ઘણા મદદગાર થઈ પડ્યા હતા, માટે મ્હારે એવણુને ઘટતી મદદ કરવી.’

‘પછી—’

‘એવણુને ઍક્કમાં ખાતું ખોલવું હતું તેને માટે મ્હારી બલામણુ બેઠતી હતી એટલે મ્હેં ઍક્કના ફોર્મ પર સહી કરી આપી.’

‘એ સિવાય બીજે કંઈ સંબંધ છે?’

‘બિલકુલ નહિ.’

‘અબ્દુલઅલી શેઠે મોકલેલા પત્રમાં એમને માટે બીજું

કંઈ લખેલું ખરું ?'

‘નહિ રે! એ તો ખપ પરતું જ લખવાની ટેવવાળા છે.’

‘મલે, મલે એ ભલામણપત્ર આપશે! મ્હારે એનું કામ છે.’

‘ખીજું કોઈ હોત તો ના કહેત, પણ આપને ના નથી કહી શકતો.’ એમ કહીને મી. હખીએ તરત જ એ ભલામણપત્ર કઢાવી આપ્યો.

એ લઈને અમે પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટને અમારે રહેવાને ઠેકાણું પાછા ફર્યા.

જ્યંતે પંડિતજીને યોજાવીને બધી વાત કહી અને કેટલીક સચનાઓ કરી.

પ્રાણશંકર પંડિતજી અમારા પરમ મિત્ર હોઈ ગુન્હા-શોધનમાં ભારે રસ લેતા હતા. ગુન્હેગાર દુનિયાનું એમનું જ્ઞાન અજબ હતું.

કોઈ વ્યક્તિ ભારે ઉચલપાથલ કરીને એકાએક ગેબ થઈ અથ અને એને શોધી કાઢવી હોય, ગુન્હેગાર દુનિયામાંથી એને પત્તો લગાડવો હોય તો પંડિતજીને એ કામ સોંપવું. પંડિતજીનું ખાતું કામે લાગી જશે અને એ વ્યક્તિને પત્તો મેળવી આપશે. એમણે પોતાના વિશ્વાસ માણસોને એવી રીતે રોક્યા હતા કે એમને ગુન્હેગાર દુનિયાની ખાતમી મળ્યા કરે.

જ્યંતે પંડિતજીને મદમદદુસેનનો પત્તો મેળવવાનું કામ સોંપ્યું.

ઈન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપનીની ઑફિસમાં જઈને એને લગતી બધી શકે એટલી માહિતી મેળવવાની જ્યંતે મ્હને સચના કરી.

કાર્કડ મારકેટની આજુબાજુ તપાસ કરતાં મ્હને જણાવ્યું કે એ નામની કંપની અમુક મકાનમાં પહેલે માળે હતી ખરી,

પણ હવે છે નાંહ. એનું પાટયું પણ ઉપડી ગયું હતું.

એ મકાનના ભૈયાને પૂછતાં જણાયું કે એ કંપનીએ એ જગ્યા ખાલી કરી હતી અને પછી તેઓ ક્યાં ગયા હતા તેની એને ખબર ન હતી.

વધારે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મીસ પરરા કરીને એક ટાઇપીસ્ટ એ કંપનીમાં નોકરીએ રહી હતી અને તે હવે બીજે ઠેકાણે કામ કરતી હતી.

‘એ એનું ઠેકાણું શોધી કાઢ્યું અને તે સ્થળે હું એને મળ્યો.’

એને ઇન્ડો બપાન ટ્રેડિંગ કંપનીના કામ બાબત મ્હેં પૂછ્યું એટલે એણે જવાબ આપ્યો :

‘અરૂં પૂછો તો એ લોકોને ત્યાં કે કામ જ ન હતું, પણ અમે તે ટાઇપ કરવાનું મ્હેને કહેવામાં આવતું હતું.’

‘કંપનીનો બપાન સાથે વેપાર હતો ?’

‘વેપાર શાનો ને વાત શાની !’

‘તમારો પગાર તો તમને મળ્યો છે ને ?’

‘એ બાબતનો વાંધો ન હતો.’

બીજે દિવસે જ્યારે મ્હેને ત્રણ ચાર કાગળો લખને એની પાસે મોકલ્યા. એમાં કનૈયાલાલને નોટિસના જવાબ તરિકે આવેલા કાગળો હતા અને અબ્દુલઅલીએ ભલામણ તરિકે આપેલો મી. હબીબ ઉપરનો પત્ર પણ હતો.

‘આ બધા કાગળો એક જ મશીન ઉપર ટાઇપ થયેલા લાગે છે.’ જ્યારે કહ્યું. ‘અને હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ બધા મીસ પરરાએ જ ટાઇપ કર્યા છે. તું એ વાતની એને પૂછીને ખાત્રી કરી બેજો.’

‘બલે.’

એ કાગળો લખને હું મીસ પરરાને મળ્યો.

એણે કબૂલ કર્યું કે એ બધા કાગળો એણે મી. મહમદ-

હુસેનના કહેવાથી જ ટાઇપ કર્યા હતા અને એમને આપ્યા હતા. મી. મહમદહુસેન ક્યા હતા અને શાથી એમણે પેઢી બંધ કરી તેની એને લેશ માત્ર પણ ખબર ન હતી. એમણે પેઢી બંધ કરી તેને આગલે દિવસે સાંજે જ એને ખબર આપી અને એ મહિનાનો પગાર એને તે જ વખતે આપ્યો અને પોતે અચાનક બહારગામ, લાંબા વખતને માટે જતા હોવાથી દિલ્હીની સાથે રબ આપે છે એમ તેને કહ્યું.

કનૈયાલાલવાળો ચેંક એ પોતે જ ખાતામાં ભરી આવી હતી અને એ સીકારાયા બાબતની તપાસ પણ એણે જ કરી હતી. મહમદહુસેન વળતે દિવસે બેંકમાંથી ડેટલા પૈસા મંગાવ્યા તેની એને ખબર ન હતી. તેઓ પોતે જ બેંકમાં ગયા હતા અને ત્યાંથી આવીને તરત જ એને એ માસનો પગાર આપીને નોકરીમાંથી મુક્ત કરી રબ આપી હતી.

આ તરફ મ્હારી તપાસ ચાલતી હતી અને બીજી બાજુ જયંત ચેંક ઉપર કેં કેં પ્રયોગ કરી રહ્યો હતા. એ અને બીજા કાગળો ઉપર પણ એણે બતબતનાં રસાયણોનો ઉપયોગ કરીને કેંક શોધી કાઢ્યું હોય એમ એની હાલચાલ ઉપરથી લાગતું હતું. એ વચ્ચે ફીગર પ્રીટ બ્યુરોમાં પણ જઈ આવ્યો અને અમારા મિત્ર રામરાય બક્ષી જેઓ પોલિસ ખાતાના બાહોશ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ગણાતા હતા તેમને પણ મળી આવ્યો.

એ ઉપરાંત એણે પંડિતજીને પણ અમુક સચનાઓ કરી હતી એને એણે તથા પંડિતજીએ મળીને મહમદહુસેનને પકડવાનું છટકુ ગોઠવ્યું હોય એમ મ્હને લાગતું હતું.

જયંત કંઈ પદ્ધતિની કામ લે છે તે હરથડીની કહેવાનું પસંદ કરતો નથી. વખત આવ્યે એ બધી વાતનો સંપર્ક રફાટ કરે છે. એટલે હાલ તો શાંતિથી એ જે કરે તે બેવાનો અને ધીરજ રાખીને થાભવાનો એક જ સોનેરી માર્ગ મ્હને

માટે હતો.

~~૨૬૬૬૬~~ ૨૬૭૬૭

પાંચેક દિવસ બાદ જ્યંતિ મ્હને તંબાર રહેવાને કહ્યું. અમે ત્રણે જણ સાથે જ બહાર ગયા. અને જ્યંતની સ્વયના પ્રમાણે મ્હેં અમારા એક મિત્રની ઑફીસમાં મ્હારી એક લીધી. જ્યંત મ્હારી સામે જ બેઠો હતો અને પંડિતજી કોઈના રાહ બેતા બહાર ઉભા રહ્યા હતા.

થોડી વાર થઈ એટલામાં રામરાય બક્ષી પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસ સાથે આવી પહોંચ્યા અને જ્યંતની સ્વયનાથી એમણે બાજુના ખંડમાં એક લીધી.

શું કરવાનું હતું તેની મ્હને સ્વયના આપી દીધી. પંદરેક મીનિટ થઈ દશે ત્યાં પંડિતજીની સાથે એક મુસલમાન ગૃહસ્થ અંદર આવ્યો. એનો પોષાક અપ-ડુ-ડેટ હતો. એણે ફેબ ટોપી પહેરી ન હોત તો એ મુસલમાન છે કે કેમ એ પણ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

‘આ મ્હેં વાત કરી હતી તે મી. ફાબલબાઈ,’ પંડિતજીએ જ્યંત સાથે એમનું ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું: ‘અને આ શેઠ નયુભાઈ.’ પંડિતજીએ ફાબલબાઈ પાસે જ્યંતને નયુભાઈના નામે ઓળખાવ્યો.

‘ભલે, તમે એમને બધી વાત કરી છે ને?’ જ્યંતે પંડિતજીને પૂછ્યું.

‘હાજી.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘અમારે એક વીલમાં થોડો ફેરફાર કરાવવો છે તે કરી આપશો?’ જ્યંતે પૂછ્યું.

‘જરૂર.’ ફાબલબાઈએ કહ્યું. ‘પણ એના પ્રમાણમાં મ્હને તમારે બદલો આપવો પડશે.’

‘આપીશું.’

‘કેટલો? વીલમાં ફેરફાર કરવાથી તમને એક લાખ

રૂપિયાનો ફાયદો થાય એમ છે એવું તમારા મિત્ર કહે છે, એટલે એના તરફ જોતાં પાંચ હજારની રકમ ઘણી જ નજીવી છે.’

‘પણ તમે કહો તો હજારેક વધારે—’

‘એમ નહિ, દસ પૂરા કરી આપો.’ ફાજલભાઈએ પોતાની માગણી રજૂ કરી.

‘એ તો બહુ થઈ બય.’

‘કે નહિ. હવે.’ મહેં વચ્ચે પડીને કહ્યું: ‘સારામાં સોનો થે માગ છે. આપણે આટલું મેળવી થે તો ફાજલભાઈને દસ હજાર આપવામાં આનાકાની કરવાની જરૂર નથી.’

‘બલે ભાઈ! એમ કરો.’

‘પણ ફાજલભાઈ! તમારી પાસે એ દવા છે ખરી? એનાથી લખાણ બિલકૂલ ડાઘડુધ વગર સાફ થઈ બય છે ખરે?’ મહેં પ્રશ્ન્યું.

‘એ વાતની આપને શંકા છે?’ ફાજલભાઈએ સવાલ કર્યો. ‘એનો પ્રયોગ જોવો છે?’

‘બતાવો તો જોઈએ.’ મહેં કહ્યું: ‘જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ. કેમ નથુભાઈ! ખરી વાતને?’

‘હાસતો.’ જયંતે ઉમેર્યું.

‘તો પછી ફાજલભાઈ! એક કાગળ પર એ દવા લગાડીને અમને બતાવોને.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

અને મહેં ટેબલ પરથી એક લખેલો કાગળ ઉપાડીને ફાજલભાઈને આપ્યો.

ફાજલભાઈએ પોતાના ખીસ્સામાંથી નાની સરખી શીશી કાઢી, અને પોતાના ગજવામાંથી એક નાનું સરખું ગ્રાસ કાઢ્યું. શીશી ઉઘાડીને પેલું ગ્રાસ એમણે લખેલા અક્ષરો પર ફેરવ્યું એટલે એ અક્ષરો ઊડી ગયા અને કાગળ કારો થઈ ગયા. એના પર બિલકૂલ ડાઘડુધી પણ ન રહી.

અમારો આ પ્રથોમ ચાલતો હતો ત્યાં ધીરે રહીને રામરાય બક્ષી અને એમનો વિશ્વાસુ માણસ મ્હારી તથા ફાજલબાઈની પાછળ ગોઠવાઈ ગયા અને એમણે ફાજલબાઈની ધરપકડ કરી.

પોતે આ રીતે એકાએક ફસાઈ જવાથી ફાજલબાઈની નવાઈનો પાર રહ્યો નહિ.

‘તમને મી. કનૈયાલાલ સોલીસીટરને અને ઑરીએન્ટલ બેંકને ફોર્જરી કરીને ઠગવાના આરોપ માટે પકડું છું.’ રામરાય બોલ્યા.

‘એ કામ મ્હારું નથી.’ ફાજલબાઈએ કહ્યું.

‘તે બેયું જશે, મી. મહમદહુસેન! તમારે માટે મુંબઈની સી. આઈ. ડી. ઘણા વખતથી તપાસ કરે છે અને આ નહિ પણ આવા તો એક ડઝન આરોપ તમારા માટે તૈયાર છે, સમજ્યા?’ રામરાય બોલ્યા.

‘તે કોર્ટમાં રજૂ કરજો.’

રામરાય એને પોલિસ ચોકીમાં લઈ ગયા અને લોકઅપમાં પૂરી દીધા.

જ્યંતે કનૈયાલાલને ખબર આપી એટલે અમે પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટને અમારે મકાને પહોંચ્યા એટલામાં એ ત્યાં આવી લાગ્યા.

‘એને શી રીતે પકડ્યો?’ કનૈયાલાલે પૂછ્યું.

‘ચલિયાં પકડનાનો તો મારો ધંધો છે.’ જ્યંતે હસતા હસતા જવાબ આપ્યો.

‘હા બાઈ હા!’

‘સૌથી પહેલી શરૂઆત મ્હેં તમારા ચેંકથી કરી. ‘ફયુ-મીંગ પ્રોસેસ’ થી એની તપાસ કરી તો એના ઉપર લખેલી મૂળ રકમ તરત જ મળી આવી. દરેક ભતની શાહીમાં અમુક રસાયણિક દ્રવ્યો હોય છે અને તે કાગળમાં ભળી બય છે. તેમ જ બીજા કોઈ પણ પ્રયોગથી લખાણ કાઢી નાખવામાં

આવે તો પણ અંદરખાને તો એ ઠાગળમાં બગેલાં અને પ્રસરીને ઓતપ્રોત થઇ ગયેલાં રહે છે. એમનું અસ્તિત્વ નરી આંખે દેખાતું નથી પણ એ અસ્તિત્વ સાબીત કરવા માટે જે પદ્ધતિની શોધ થઇ છે તેને 'ફ્યુમીંગ પ્રોસેસ' કહે છે. બીજી તપાસ મ્હેં એના ઉપર અને બીજા કાગળો ઉપર મહમદહુસેનનાં આંગળાનાં નિશાન મળી આવે તો તે મેળવવા માટે કરી અને તેમાં પણ મ્હને સફળતા મળી. એ નિશાન લઇને હું ફોર્ગર પ્રીન્ટ બુરોમાં ગયો અને ત્યાંથી એને મળતાં આવતાં પ્રીન્ટ મેળવી શક્યો. તે પછીથી રામરાયને મળ્યો. એમણે એ બાઇ સાહેબનો ઇતિહાસ મ્હને કહી સંભળાવ્યો. એનું ખરું નામ ફાજલબાઈ હતું અને એણે જુદે જુદે નામે અનેક કંપની-ઓ કાઢી હતી તથા બહુ જ સીફતથી લોકોને ઠગ્યા હતા. ખોટી સહીઓ, બનાવટી દસ્તાવેજો, અને બત બતની ફોર્જરી-ઓ એ એનો મુખ્ય ધંધો હતો. એક કામ કરતા પહેલાં એ હંમેશાં પુરતી તૈયારી કરતો અને બધી બાબતનો વિચાર કરીને પગલું ભરતો; એટલે એ પોલિસના હાથમાં આવી શકતો નહિ.

‘હવે તમારો ચેક મેળવવા માટે એણે શું કયું તે બેઇએ. એણે સૌથી પહેલાં એ દમીત્રવાળા મી. અબ્દુલ્લહની બપાન મયા છે તે બાબતની ખબર મેળવી અને એમના નામનું બનાવટી બલામણુપત્ર બનાવ્યું તેમ જ તે લઇને મી. દમીત્રને મળ્યો અને પછી તેણે ઓરીએન્ટલ બેંકમાં ખાતું ઉઘાડ્યું. એ ઉઘાડ્યા પછી ચાર પાંચ દિવસે એ તમારે ત્યાં આવ્યો અને બે નોટિસો લખાવી. આવું સારું ફગ મળવાથી તમે પણ ખુશ થયા અને બે નવા દાવા લદાના વિચારે તમને આનંદ થયો—’

‘હા બાઇ! હા!’ કનૈયાલાલ દસતા દસતા બોલ્યાઃ
‘એ તો મારો ધંધો છે.’

‘હાર્તો. એ નોટિસના જવાબ એણે લખ્યા અને ગમે તે રીતે એણે બે ચૅક રોકડા પૈસા આપીને મેળવ્યા અને તમને મોકલી આપ્યા. એ દરમ્યાન બીજી બે નોટિસ લખાવી અને તેના પણ એ રીતે જવાબ તથા નાણાં મોકલાવ્યાં. એ રકમો તમે તમારી શી કાપી-લઈને—દરેક નોટિસના દસ દસ રૂપિયા તમે પણ કાપી લીધા છે।—મહમદહુસેનને આપી. પહેલા બે ચૅક એણે પોતાના ખાતામાં ભર્યા અને ત્રીજો ચૅક ભરતા પહેલાં એના ઉપરનું લખાણ ફેરવી નાંખ્યું. તમારા ફિશિયરના અક્ષરની નકલ કરતાં એ શીખી ગયો હતો એટલે એણે એ દબે બીજી રકમ ભરી અને બૅંકમાં ચૅક પોતાના ખાતામાં જમે કરવા મે કહી આપ્યો. એ જમે થવાની ખાત્રી મ્હને એટલે બીજો દિવસે એણે પોતાના ખાતાની લગભગ બધી રકમ ઉપાડી લીધી અને પોતાની ઑફિસ બંધ કરીને ઇન્ડો ટ્રેડિંગ કંપની તથા મહમદહુસેનના નામને તિલાંજલિ આપી.

‘આટલી દડીકત મળ્યા પછી અને એનો પૂર્વ ઇતિહાસ જણ્યા પછી મહેં પંડિતજી મારફત ગુન્હેગાર દુનિયામાં તપાસ કરાવી અને પંડિતજીની ત્યાંની લાગવગને આધારે એનો પત્તો મેળવવામાં અમને અઝી મુશ્કેલત ન નડી. પછી અમે એક છટકુ ગોઠવ્યું અને મહારા કાકાના વીલમાં અમુક ફેરફાર કરવાથી મ્હને એક લાક રૂપિયાનો ફાયદો થાય એમ છે અને એ કામ મી ફાજલભાઈ સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકે એમ નથી એટલે એ કહે તે રકમ બે પાંચ હજાર સુધી અથવા તેથી થે વધારે આપવાની અમે વાત કરી. પંડિતજી એને મળ્યા. એણે દસ હજાર માગ્યા અને તે પણ એમણે અપાવવાની લાલચ આપી. અમે મળવાને વખત નક્કી કર્યો અને એને પંડિતજીએ જાહેલા અક્ષરો કાઢી નાખીને કાગળ ફોરો કરવા માટે એ ને દવા વાપરતો હતો તે પોતાની સાથે રાખવાની સચના કરી.

તે લઈને ઈ મળવા આવ્યો અને અમારી સાથે વાટાઘાટ કરીને દસ હજારની રકમ નક્કી કરી. પછી ઈણે અમારી રજૂ લખેલા અક્ષરો કાઢી નાખવાનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો, ત્યાં તો રામરાયે આવીને ઈ ચલિયાને પકડીને પાંજરામાં પૂરી દીધું.’

‘અને હવે ઈને સેશન્સ કમીટ ચક્રને હાઈકોર્ટમાં આવ્યા વિના છૂટકો નથી!’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘ઈ તો તમારા અખત્યારની વાત થશે, ત્યારે ઈની પાસેથી ચેંક માગી લેજો.’ મહેં હસતા હસતા કહ્યું.

‘જેમશું.’ કનૈયાલાલે હસીને જવાબ આપ્યો.

* * * *

તે પછી મ્હારી નાંધ છે કે ફાજલખાન સામે સેશન્સમાં કામ ચાલ્યું અને ઈને સાત વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની શિક્ષા થઈ.

તાંડવ નૃત્ય

ઐકાગ્ર ચિત્તે જ્યંત ઘણા વખતથી ઐના ટેબલ પર નમીને ઐક નળીમાંના કંપક રસાયણિક પ્રવાહીને તપાસતો તથા તેમાં કંપક ઉમેરવાથી થતા ફેરફારો નિહાળતો બેઠો હતો. મહારા તરફ ઐની પીઠ હતી અને ઐ ઐના કામમાં મશગુલ હોય ત્યારે ઐને-ઐલાવવાનો કે છેડવાનો મહારો રિવાજ નથી.

‘ત્યારે નટવર!’ ઐકાઐક ઐણુ મહને કહ્યું. ‘તારો વિચાર સ્વાઉથ કન્ડીયન સીકયુરીટીમાં નાણાં રોકવાનો નથી ખરું ને?’

મહને ઘણી જ નવાઇ લાગી. મહારા મનના વિચાર જ્યંત શી રીતે કળી ગયા તે સમજાયું નહિ. ઐની પ્રતિભા અને સર્ગશક્તિ વિષે મહને સુંદર અનુભવ હતો છતાં ઐકાઐક ઐ વિચાર ઐ શી રીતે બણી શક્યો હશે તે મહારી કલ્પનામાં પણ આવી શક્યું નહિ. મહારા જેવા ઐના મિત્રને પણ ઐથી આશ્ચર્ય ઉપજે તો ખીબની તો વાત જ શી કરવી ?

‘એ બાબતની તને શી રીતે ખબર પડી?’ મહેં પૂછ્યું.
હાથમાં નળી સાથે એ મ્હારા તરફ ફર્યા અને હસીને
બોલ્યા: ‘નટવર, કેવો આગાહ પકડાઇ ગયો! ખરી વાતને?’
‘હારતો.’

‘તારી પાસે લખાવી છેવું બેઠકો.’

‘કેમ?’

‘કારણકે પાંચ મીનિટ પછી તું જ કહીશ કે એમાં કાંઈ
નવાઈ જેવું ન હતું. સાચ સાદી વાત હતી!’

‘મ્હારી ખાત્રી છે કે એવું હું નહિ કહું.’

‘બેને, નટવર!’ એક પ્રૌંદ્રસર પોતાના કલાસમાં બાપણ
કરતો હોય એ ઢંભે એણે મ્હને કહેવા માંડ્યું. ‘એક બીજને
સુસંગત એવી કલ્પનાની પરંપરા ગોઠવવી અશરી નથી, એ તો
તું કબૂજ કરશે. એવી રીતે સાદા બનાવોની કડીઓ સાંભળીને
સફળ અનુમાન ખરી શકાય છે એવો તારો પણ અનુભવ નથી
એમ તો ન જ કહી શકાય. હવે એ કલ્પનાની સીડીનું ‘પહેલું’
અને છેલ્લું પગથીયું એકદમ બે કાંઈને કહેવામાં આવે તો જરૂર
આશ્ચર્યકારક પરિણામ આવ્યા સિવાય ન રહે. તારી બાબતમાં
પણ એમ જ બન્યું છે. તારો અંગુઠો અને પહેલી આંગળી
બેઠને હું કહી શકું છું કે તારો વિચાર ‘સાઉથ ઇન્ડીયન
સીકયુટી’ માં નાણાં રોકવાનો નથી.’

‘એ બે વચ્ચે મ્હને તો કાંઈજ સંબંધ દેખાતો નથી.’

‘બનવા બેઠ છે પણ મ્હારી કલ્પના પરંપરાને એ બે
વચ્ચે સંપ્રજ્ઞ સંબંધ છે. એ બે બનાવો વચ્ચેની કડીઓ આ
પ્રમાણે છે; એક તો મધ કાલે રાત્રે જ્યારે તું કલ્પનામાંથી
આવ્યો ત્યારે તારા અંગુઠા અને પહેલી આંગળી વચ્ચે ચૉકની
લાકડી ઝાલવાતું નિશાન હતું. બીજુ જ્યારે તું બીલીમડું રચે
છે ત્યારે જ ખાસ કરીને કલ્પનામાં ચૉકનો ઉપયોગ કરે છે.

‘જીજી’, નરોત્તમદાસ સિવાય બીજા કોઈ બેડે ભાગ્યે તું બીબીયડં રહે છે. ચોથું, થોડા દિવસ પર તેં કહ્યું હતું કે નરોત્તમદાસ સાઉથ ઇન્ડિયન સીકયુરીટીમાં નાણાં રોકવાની સલાહ આપે છે અને તેમાં એનો હિત સંબંધ છે. બને તેા તને ભાગીદારીમાં થવાની પણ એણે ઇચ્છા બતાવી હતી. પાંચમું, આજે નાણાં રોકવાની મુદત પુરી થાય છે. છઠું, તારી ચેકબુક મ્હારા ખાનામાં છે અને તેં તે માગી નથી અને સાતમું, અનુમાન એ કરી શકાય છે કે તારો વિચાર સાઉથ ઇન્ડિયન સીકયુરીટીમાં નાણાં રોકવાનો નથી. હવે સમજ્યું?’

‘કેટલી સાદી ને સરળ વાત છે!’ હું બોલી ઊઠ્યો.

‘એ તો મ્હેં કહ્યું જ હતું.’ હસીને જયતે કહ્યું. ‘કે તું એમ જ કહેવાનો. તને સમજાવીએ એટલે દરેક વાત સાદી ને સરળ જ થઈ જાય છે! કહ્યું છે ને કે બપોરો ફાયરો ફાડીનો. ચાલ બેઠએ, આ એક નવો ફાયરો છે. બે તો ખરો એનો કાંઈ તને ઉકેલ જડે છે?’ એમ કહીને ટેબલની એક બાજુએથી કામળનો એક કકડો મ્હને આપીને એ એના રસાયણિક પ્રયોગમાં ગુંથાયા.

મ્હેં કકડો હાથમાં લીધો. એના પર કાટેલા વિચિત્ર લીટા બેઠને એ કાંઈ પોરિયાએ નવરાશની વખતે આડા અવળા લીટા કરેલા ધારીને બોલ્યા :

‘એ કાંઈ ચેકુસનું કામ લાગે છે. જમંત!’

‘એમકે? તારું એવું અનુમાન છે?’

‘બીજું શું હોય ત્યારે!’

‘ઠીક. બાલુપુરનો બગીચાદાર દયાબજા દેશાઈ એ શું છે તે બાલુવા થણો આતુર છે. એ એણે ટપાલમાં મોકલી આપ્યું છે અને એ પોતે હમણાં આવવાનો છે. એની ગાડીનો ટાઇમ થયો છે અને હવે એ આવવો બેઠએ. બેતો ખરો, કાંઈ થંટડી વગાડે

છે. વખતે એ જ હશે.’

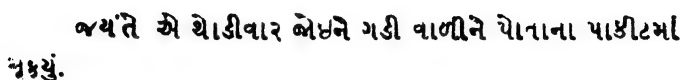
અને તરત જ એક ખડતલ બાંધાનો, ઊંચો અને ભરાવદાર શરીરવાળો, પચીસેક વરસનો, ખાદીનો કાટ અને ટોપી પહેરેલો જુવાન માણસ અમારા ખંડમાં આવ્યો. મુંબાઈના પાણી આ જવાને ઝાઝા ચાખેલાં હોય એવું એના ચહેરા પરથી જણાતું ન હતું. એ પુરસ્કીપર ઘેઠો તેવી જ એની નજર પેલા વિચિત્ર લીટાવાળા કાગળના કકડા પર પડી. મ્હેં એ બોધને ટેબલ પર જ મૂક્યો હતો.

‘આપનો શો અભિપ્રાય છે? મી. જયંત! બધા કહે છે કે તમને આવી બાબતનો ઘણો શોખ છે અને આવી ભતના ભેદ તમારા સિવાય ખીજું કોઈ ઉકેલી શકે એમ નથી. તમને પણ આથી વધારે ભેદી કાગળ કદી મળ્યો હોય એમ હું નથી ધારતો. એ તમે બોધને કાંઈક અનુમાન કરી શકો એ દિસાએ મ્હેં આગળથી ટપાલમાં મોકલાવ્યો હતો. તમે એ બોધ તો ગયાને?’

‘જરૂર. એ ઘણો ભેદી કાગળ છે એની તો ના ન જ પડાય.’ જયંતે કહ્યું. ‘પહેલી નજરે તો કોઈ છોકરાએ લીટા કાઢ્યા હોય એવું જણાય એવી એની ગોઠવણી છે. તાડવ નૃત્ય કરતાં માણસોના આડાઅવળા લીટા કાગળ પર કાઢેલા છે એટલે કોઈએ પોતાની પુરસદનો ગેરઉપયોગ કર્યો હોય એવું લાગે, પણ તમે એને એટલું બધું મદત્ત કેમ આપો છો?’

‘હું નથી આપતો મી. જયંત! પણ મ્હારી પત્ની-જમા-ગૌરી એના પર વધારે પડતું ધ્યાન આપે છે. એ તો એને મ્હોત એટલું ભયંકર ગણતી જણાય છે. એ કાંઈ કહેતી નથી પણ એનો ચહેરો જ કહી આપે છે કે એના પર ભયનાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે. તેથી તો એ શું છે તે હું બાંધવા માગું છું.’

જયંતે સ્વર્ગપ્રકાશ કાગળ પર પડે એવી રીતે ધરીને એને બોલ્યો. એક નોટબૃકમાંથી ફાડી લીધેલા પાન પર પેનસીલથી નીચે

‘આ ઘણા જ નવાઈ ભરેલા કસ લાગે છે.’ એણે કહ્યું.
‘તમે કાગળમાં ઘણું જ ટુંકાણમાં લખ્યું હતું મી. દેશાઈ, પણ
એ બધી વિગતો જરા વિગતવાર સમજાવો તો મને અને ખાસ
કરીને મારા મિત્ર ડૉ. નટવરને કામ કરતાં આવે.’

‘જેવી આપની મરજી.’ એમ કહીને પોતાના બે હાથ એક-બીજામાં બરાવી અમારા અસીલે પોતાની વાત શરૂ કરી: ‘જે કાંઈ આપને જરાજર ન સમજાય તે ખુશીથી પૂછજો એટલે હું પુરતો ખુલાસો કરીશ. પહેલાં તો અમારી બગીર વિષે કહી લઉં. બાણપુરમાં અમારી ગ્રામદાગની બગીર છે પણ આવક સાધારણ છે અને વર્ષો થયા ફળવાન કુટુંબ ગણાવાથી અમે ખરચમાં થણા બસાઈ ગયા છીએ. અમારામાં પરઠણ અને એવા કુળવાનશાહીને લગતા થણા જૂના રિવાજો છે પણ મ્હને મૂળથી જ એ ગાળતમાં તિરસ્કાર છે. બીજું હું એક રીતે ઉચ્ચ સુધારક છું એટલે નાતમાં મ્હારું નામ જરા વાચકુ છે પણ તેની મ્હને ઝાઝી પરવા નથી. આ કારણોને લીધે મ્હારી પ્રજા ઉમર થવા છતાં મ્હેં લગ્ન કર્યું ન હતું. મ્હારા માતા પિતા પણ મ્હારા વિચારને મળતાં હતાં એટલે ત્રણેક વર્ષ પર એ મરણ પામ્યાં ત્યાં સુધીમાં તો અનેક માળાં એમણે પાછા ઠેલ્યાં હતાં. અને મ્હને પણ મ્હારું મન ગોઠે નહિ ત્યાં સુધી પરણવાની ઇચ્છા ન હતી.

‘गण साक्ष कृषिक कामने अंगे म्दारे मुजाफ आववानुं थता हुं
सॅन्डहस्ट’ रैउपर आवेखी ऐक नखीती लोभभा छतर्या छतो. भोग-

ભોજે તેજ અરસામાં આફ્રિકાથી અમારી જ નાતની અરાઃ
 ઈંગ્લેન્ડ સ વર્ષની એક ચળરાક બાળા આવીને ઈજ લૉન્ડમાં
 રહી હતી. એ અમારી નાતની હતી અને વર્ષો થયાં એનાં
 માળાપ આફ્રિકામાં રહેતાં હતાં તેમજ એનો જન્મ પણ ત્યાંજ
 થયો હતો. થોડા વખત પર એનાં માળાપ મરણ પામ્યાં
 હતાં એટલે એ દેશમાં આવી હતી. મુંબાઈમાં કાંઈ ઈંગ્લેન્ડ
 ન હોવાથી સાથેના ઉતાડમાંનું કોષ્ટ ઈંગ્લેન્ડીનું સૉન્ડર્સ રોડ-
 વાળી હિંદુ લૉન્ડમાં ઉતર્યું હોવાથી એ પણ ત્યાંજ ઉતરી
 હતી અને મુંબાઈ ભેવાના મોહે રોકાઈ હતી. મ્હારું કામ પણ
 તરત આટોપાય એવા પ્રકારનું ન હોવાથી મ્હારે પણ રોકાયા
 સિવાય છૂટકો ન હતો.

‘એ અલ્લી બાળાનો નસીબથીજે મ્હને પ્રસંગ પડ્યો
 અને અમે થોડા દિવસમાં એક બીજા સાથે હળી બયાં. અલ-
 બેલી મુંબાઈ નગરીમાં અમે કલાકોના કલાકો સાથે ફરવામાં
 ગાળ્યા. મ્હારું કામ આટોપાઈ પડ્યા છતાં થે હું વધારે રોકાયા
 અને અમે સાથે હેંગીંગ ગાર્ડન્સ, ચોપારી, વાલકેશ્વર, પાલવા,
 એલીફન્ટા, વિક્ટોરીયા ગાર્ડન્સ, જુહુ તથા કૅનેરી કેન્ઝ વગેરે
 સ્થળો ખૂબ ફર્યાં. એકાદ લટાર લોનાવદા સુધી પણ મારી
 આવ્યાં અને કાલ્કા તથા ભાબની યુકાઓ પણ જો આવ્યાં.
 ધીરે ધીરે અમારી મૈત્રી સૌ જુવ નોની મૈત્રી જે રીતે પરિણમે
 છે તે પરિણામ પામી

‘અમાના છે વચ્ચેની સ્નેહની શરૂઆત થઈ અને એક
 બીજાની પરણવાની સ્વયંભુવતિ જન્મી. હું ઉચ્ચ સુધારક હતો
 અને એવું પગલું ભરીને નાતને ખતાવી આપવાની મ્હારી વ્રતિ
 હતી તે તો હું કહી ગયો છું એટલે જયાગૌરી સાથે લગન
 કરવામાં એવું પગલું ભરવાનું મળશે એ પણ મ્હને એક ભતનો
 આનંદ હતો. અમારા જન્મેને સ્નેહ સંપ્રણ વિકાસ પામ્યો

હતો અને એક પુરૂષ જેટલી આતુરતાથી એક સ્ત્રીને ચાહી શકે તેટલી હૃદયથી ઉર્મિ અને આતુરતાથી હું એને ચાહતો હતો એટલે મહેં મ્હારો વિચાર એને જણાવ્યો. એણે મને કેટલીક જરૂરી વાત કરીને અનુમોદન આપ્યું અને અમે જાનાંમાનાં એક જીભને પરણી ગયાં. સિવિલ મૅરેજના કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટ્રાર પાસે જઈને અમારા લગ્ન નોંધાવી લીધાં. તમને આથી કદાચ નવાબ લાગશે કે મ્હારા જેવો ફજવાન માણસ એક અજણી યુવતી સાથે કેમ પરણી એટલો હશે પણ ખરું પૂછો તો જ્યાં નરી સરજતાની પ્રતિ જે અને એનો નિર્દોષ ચહેરો જુઓ તો તમને પણ ઘડીભર એ કહે તે અક્ષરે અક્ષર સાચું માનવાનું મન થઈ આવ્યા સિવાય નહિ રહે.

‘વળી મ્હારે કહેવું ભેષએ કે જ્યાં થણી જ સીધી સારી ને ભોળી હતી એની ના ન કહેવાય. એણે પરણતા પહેલાં જ મને કહ્યું હતું કે મ્હારે એના અત્યાર સુધીના જીવન વિષે પૂછવું નહિ. કેટલાક એને ન ગમતા સંજોગોમાં એ અત્યાર લગ્નમાં મૂકાઈ ચૂકી હતી અને એ અકારી જાંદગીનું સ્મરણ પણ એને દુઃખદાયક હતું. એનું જીવન નામોશી ભરેલું ન હતું, તેની એણે ખાત્રી આપી હતી. કેટલાક સંજોગો એવા હતા કે જેથી એ પોતાનું ભૂતકાળનું જીવન સંભારવા માગતી ન હતી. કાંઈ પણ રીતે એ મ્હારી થયા પછી કે પહેલાં મને ખરાબ લાગે કે નીચું એવું પડે એવું કામ એનાથી થયું ન હતું તેની એણે મને ખાત્રી આપી હતી અને એ મ્હારે માટે પ્રતી હતી. એની હકીકત એને કાવે તો એણે મને કહેવી અને જ્યાં લગી એનું મન એ વાત ખુલાસેથી કહેવાનું ન થાય ત્યાં સુધી ન કહેવાની મહેં એને છૂટ આપી હતી. એનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર હું સાચું માનતો હોવાથી એનામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ જાંધાઈ ગયો હતો એટલે અમે પરણી ગયાં.

‘અમને પરણ્યે એક વર્ષ થઈ ગયું અને એ અમે સંપૂર્ણ સુખમાં, ખરું કહીએ તો અવનિ પર સ્વર્ગનું સુખ માણતા પસાર કર્યું. દુઃખનું વાદળ કહું તો એક મહિના પર અમારા આકાશમાં જણાયું. એ દિવસે જયાના નામનો આક્રિ-કાથી એક કાગળ આવ્યો. મહેં સરનામું ભેંષને તે એને સોંપી દીધો. એ તો તે ભેંષને ફીકીફચ થઈ ગઈ. કાગળ લીધો, વાંચ્યો અને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. એણે તે વિષે કાંઈ વાત કરી નહિ ને મહેં પૂછ્યું પણ નહિ. મહેં એને વચન આપ્યું હતું એટલે પૂછવાનું મહેને ઠીક લાગ્યું નહિ. પણ ત્યાર પછી એના મ્હો પર તરવરતું સ્મિત અદશ્ય થઈ ગયું અને વિષાદની છાયા એ દસમુખા વદનને ઘેરી લેતી લાગી. એ કાંઈક દુઃખની વાત બોલી હોય એમ લાગ્યું. એ બે એની વાત મહેને કહે તો સારું એમ મહેને લાગ્યું. પણ જ્યાં સુધી એ એની મેળે વાત ન હોય ત્યાં સુધી એને કાંઈ કહેવું તે મહેને ઠીક લાગ્યું નહિ. એના પર મ્હારો અતોનાત વિશ્વાસ છે એટલે કાંઈ પણ ભાતની શંકાને તો સ્થાન જ ન હતું. એના ભૂત જીવનમાં જે કાંઈ જન્યું હોય તેમાં એનો વાંક કે ભૂલ હોય એવું મ્હારા મગજમાં જરા પણ ઉતરતું નથી. અને એને દુઃખી થતી પણ મ્હારાથી ભેંષ શકાતી નથી. ખીજું એને લીધે મ્હારા ફળની આબરૂને કલંક લાગશે, એ પણ માની શકાતું નથી. એ મ્હારી સ્થિતિ તથા મ્હારા કુટુંબની આબરૂથી સારી રીતે પરિચિત છે અને એના તરફથી એ સ્થિતિને ઉની આંચ પણ આવે એમ હું માનતો નથી.

‘હવે જે વિચિત્ર સંભોગમાં મ્હારે આપની સલાહ લેવાનો નિર્ણય કરવો પડ્યો તે કહું. આશરે આઠેક દિવસ ઉપર-ગયા મંગળવારે-આ કાગળ પર છે એવાં કેટલાંક તાડવનૃત્ય કરતાં માણસોના લીટા મ્હારી એક બારીપર મહેં બેયા. મહેં એ

મ્હારા ઘોડાવાળાનાં પોરિયાએ ક્યાં હશે એમ માન્યું ને એને ઓઢાવીને ધમકાવી કાઢ્યો, પણ એણે તો સોગન ખાંધને કહ્યું કે એણે લીટા ક્યાં ન હતા. ગમે તેમ પણ એ લીટા કોઈએ રાત્રે બારીપર ક્યાં હતા. મ્હેં તે ભૂસાવી ધાવરાવી નાખ્યા અને પછીથી જ્યાંને એ વાત કરી. એને એ બહુી ગંભીર વાત લાગી અને હવે પછી એવા લીટા એને બતાવ્યા સિવાય ધાવરાવી ન નાખવાનો એણે મ્હને આગ્રહ કર્યો. આઠ દિવસ સુધી તો કાંઈ જ બહુાયું નહિ પણ કાલે સવારે આ કાગળ બગીચામાં છાયા યંત્ર પાસે પડેલો જડ્યો. પહેલાંના જેવું જ ચિતરામણ એમને એ મ્હેં જ્યાંને બતાવ્યો અને તે બેતાં વેંત જ એ મૂર્છા ખાંધને પડી. તે બેયા પછી એ અરધી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છે. ખાવાપીવાનું કે ઓઢવા ચાલવાનું એને જરા પણ જ્ઞાન નથી. એના પર ભયનાં વાદળ ઝળમળતાં હોય એવું મ્હારું માનવું છે અને આ સંજોગમાં તમારા સિવાય બીજા કોઈની મદદ કામ આવે એમ નથી એવી મ્હારી ખાત્રી થવાથી કાલે સાંજના જ એ કાગળ આપને મોકલી આપ્યો હતો અને આજે હું રૂબરૂ આવીને ખુલાસો કરું છું. આજે સવારે પણ એની સ્થિતિ રજમાત્ર સુધરેલી લાગતી ન હતી. આ વાત એવી નથી કે એમાં પોલિસ કે કોઈની પણ હું મદદ લઈ શકું. કોઈ પણ માણસ આ વિગત સાંભળીને મ્હને હસી કાઢશે, પણ મ્હારી ખાત્રી છે કે તમે એનો ભેદ શોધીને મ્હને મદદ કરશો અને એ ભેદ શોધવા માટે મ્હારી આખીથે બગીર વેચી સાટીને ખરચી નાખવા હું તૈયાર છું.’

એનું દાસ્તાન થઈને લાંબું પણ વિગતવાળું અને રસિક હતું. એ હૃદયની લાગણીથી પોતાની વાત જરા પણ મીઠું અરચું ભરારાવ્યા સિવાય કંઈ જતો હતો. એનો એની પત્ની પર પુષ્કળ વિશ્વાસ હતો અને એને માટે એ ગમે તે કરવા

તૈયાર હતો. એ વાતની એના બોલવા પરથી ખાતરી થતી હતી. જ્યંતે એની વાત શાંતિથી ધ્યાન દઇને સાંભળી હતી અને એ તે ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો.

‘તમને નથી લાગતું મી. દેશાઇ,’ છેવટે તેણે કહ્યું: ‘કે તમે જો તમારા પત્નીને સમજાવી શકો તો તમારી ઉપાધિનો અંત આવી શકે એમ છે. એ પોતાનો ભેદ તમને નહિ કહે તો કોને કહેશે?’

‘તમારી વાત ખરી છે’ દેશાઇએ જવાબ આપ્યો. ‘પણ એ બાબત મ્હારે એને કાંઈ જ પૂછવું નથી. જ્યાં સુધી એ એની પોતાની મેળે એની રાજ ખુશીથી એ વાત ન કરે ત્યાં સુધી એક શબ્દ પણ હું પૂછવા નથી માગતો. મ્હારો રસ્તો તો મ્હારાથી જનતું કરી એ ભેદ જાણવાનો છે.’

‘અને તેમાં હું જરૂર મદદ કરીશ.’ જ્યંતે કહ્યું: ‘તમારી તરફ આજુબાજુમાં કોઈ અબણ્યો માણસ રહેવા આવ્યો હોય એવી તમને કાંઈ ખબર છે?’

‘નાહ.’

‘તમારા તરફનો વિભાગ થયો શાંત છે અને કોઈ નવતર માણસ આવ્યું હોય તો વરતાયા સિવાય તો ન રહે.’

‘ખરી વાત છે. અમારી પાડોશમાં એવું છે તો ખરું પણ જરા દૂર દરિયા કિનારે કોઈ આવે બધ તેની ખબર ન પડે. ત્યાં પણ હવે તો કોઈ કોઈ વખત નવતર માણસોને જગ્યા મળી શકે છે.’

‘આ ચિતરામણમાં કાંઈક અર્થ છે અને એ સમજનાર સમજી શકે છે. એ બીજાના હાથમાં બધ તો સમજાય એમ નથી. એ એકદમ સમજવું થયું મુશ્કેલ છે. અલગત, એનો ભેદ આપણે જરૂર પામીયું પણ આટલા નાના નમૂનાથી બધું સમજવું મુશ્કેલ છે. આ નમૂનો એટલો જરા જેટલો છે કે એનાથી જરાબર સમજી શકાય જ નહિ. તમે કહેલી વિગતો

પણ કોવી છે કે કોમાં કોઈ પણ બનતી તપાસને પણ ધ્યાન નથી. મ્હારી સલાહ તો એ છે કે તમે પાછા બાણુપુર આવ, અને થોડો વખત રહે. તમારી બારી પર કે બીજે કયાંય બે આવા બીબાં તાડવનૃત્યના ચિતરામણ જુવો તો તેની કામળ પર નકલ ઉતારી લઈ મ્હને મોકલી આપજો. બીજું તમારી આજુબાજુ કોઈ નવતર માણસ આવ્યું મર્યું હોય તો તેની તપાસ રાખી તે પણ મ્હને જાણજો. આ બે બાબતો પર ધ્યાન દઈ કાંઈ વખતે વિગતો સાથે મ્હને ફરીથી મરજો અથવા લખજો કોટલે હું મ્હારાથી બનતું જરૂર કરીશ. એ સિવાય બીજી કાંઈ સલાહ મ્હારે હાલ તુરંત આપવાની નથી. કાંઈ નવી વિગતો મળે અથવા બનાવ બને તો તમારા તરફથી રહેજ પણ ખબર મળેથી બાણુપુર આવીને તમને મળવામાં તથા મદદ કરવામાં મ્હારા તરફથી વિશ્વંજ નહિ થાય’

બચત થણા વખત સુધી મી. દેશામના ગયા પછી વિચારનાં પડી જતો તથા પેલો ચિતરામણવાળો કામળ કાઢીને બેતો જણાયો હતો. એના પરનાં તાડવનૃત્યવાળાં ચિતરામણ એ બારીકાઈથી બેતો હતો અને વિચાર કરતો હતો.

ઉપરના બનાવને પંદરેક દિવસ થયા છતાં કાંઈ નવી વિગત કે બનાવ વિષે સાંભળ્યું ન હતું.

બપોરના હું બહાર જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં બધાં મ્હને ઓલાવીને કહ્યું :

‘જરા થોભી બ તો નટવર !’

‘કેમ ?’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘પેલા દયાળજી દેશામનો તાર આવ્યો છે. યાદ છે કે લૂકી ગયો ? પેલા તાડવનૃત્યના ચિતરામણ વાળો દેશામ. એ હમણાં જ મરીન લાઇન્સ ઉતરીને આવવો બેઠો. એની લોકલ આવી મઠ લાગે છે અને એ અબધડી આવતો હશે. એના તાર

‘પરથી લાગે છે કે કાંઈક નવાજૂની થઈ છે.’

આઝી રાહ ભેવરાવ્યા સિવાય કાણુપુરનો જુવાન બગીર-
દાર રોશનેથી સ્પીધો જ અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો. એ
બણી ચિંતાતુર અને નખાઈ ગયેલો લાગતો હતો. એનું મગજ
ત્રુમ થયેલું તથા આંખો ઘેરાયલી જણાતી હતી.

‘હવે તો સહન નથી થતું મી. જયંત!’ એ થાક્યો પાક્યો
આરામપુરશી પર ધબ દબને લેટતાં બોલ્યો. ‘અબણ્યા અને
અણુદીઠ આદમીઓ આપણને સતાવે તે સહેવાય પણ બ્યારે એમ
બણીએ કે એ જ્યાં જેવી સ્નેહાળ સ્ત્રીને રૂંવે રૂંવે થળ ભોંકીને
મારી નાખવા માગે છે ત્યારે તો સહનશીલતાની હદ આવી રહે
છે! એનું લોહી ઊડી ગયું છે અને મ્હારી નજર આગળ કોઈ
અદુષ્ટ શક્તિથી ભૂંડા મ્હોતે મરવા પડી છે! એ સખી આંખે બેયા
છતાં મ્હારાથી કાંઈ કરી શકાતું નથી. એ પણ બણી અસૌસની
વાત છે મી. જયંત!’

‘એણે તમને કાંઈ વાત કરી?’

‘એ જ મુશીબત છે ને બાપુ! એ કાંઈ જ કહેતી નથી.
એ કહેવા માગે છે પણ કહી શકતી નથી. કાણુ બણે શું છે તે
સહમબતું જ નથી. ગયે વખતે મ્હારા ફળની કે એને કલંક ન
લાગે એવી વર્તણૂક એનાથી થઈ કે થશે નહિ એવું હું ઓલ્લી
ગયો હતો પણ વાત કાંઈક જૂદી જ નીકળે છે. એ વિષયને
લગતું કાંઈ જ નથી.’

‘તમને કાંઈ ખીજી વિગતો મળી?’

‘બણીયે મી. જયંત! પેલાં તાંડવનૃત્યનાં ખીબં વધુ ચિત-
રામણ મળ્યાં છે અને એની નકલો તમારે માટે ઉતારી લીધી
છે. અને વધુ અગત્યની વાત તો એ છે કે મ્હેં એને બોલ્યો—’

‘શું? જે એ ચિતરામણ કાઢે છે તેને?’

‘હાજી, મ્હેં એને ચિતરતાં જ પકડ્યો. પણ એ વધું તમને

વિગતવાર અનુક્રમે કહીશ. અહીંથી ગયો તેને ખીજે જ દહાડે નવું ચિતરામણ તથેલાના બારણાપર ચોંકથી કરેલું બેયું. મહેં એની નકલ લઈ લીધી. આ રહી તે' કહીને એણે નકલનો કાગળ જ્યંતને આપ્યો તેમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું:

ક્રીડા ક્રીડા ક્રીડા ક્રીડા

‘ડીક કયું!’ જ્યંતે કહ્યું. ‘પછી—’

‘એની નકલ ઉતારીને ચિતરામણ ભુંસી નાખ્યું’ પણ પાછું એ દિવસ પછી ત્યાં જ નવું ચિતરામણ દેખાયું. એની નકલ આ રહી’

ક્રીડા ક્રીડા ક્રીડા ક્રીડા

જ્યંતે ખુશી થઈને અદબ વાળી : ‘મામલો ગંભીર થતો લાગે છે.’ એણે ઉમેર્યું.

‘ત્રણ દિવસ પછી જાયાયંત્ર પાસે એક પથરા નીચેથી મડી વાળેલો એક કાગળ મળ્યો. આ રહ્યો તે. એમાંનું ચિતરામણ છેલ્લી નકલને આબાદ મળતું આવે છે. એ બેયા પછી મહેં એ ચિતરનારને પકડવાને અને એની રાહ બેઠને બેસી રહેવાને નિશ્ચય કર્યો, અને મહારી રિવોલ્વર પાસે રાખીને મહારા ખંડમાં બગતો બેઠો. ત્યાંથી બગીચામાં આજુબાજુ બરાબર નબર પડે એવું છે. રાત્રે એ વાગે જ્યાં ધીમે પગલે પાછળથી મહારી પાસે આવી અને મહેં એવી રીતે બગરણ કરવા કરતાં સુધ જવાને આગ્રહ કર્યો. મહેં એને મહારો ધરાદો જણાવ્યો. એણે કહ્યું કે એ કોઈ મુખર્જા અટક્યાળો છે અને એનાપર વધારે પડતું ધ્યાન આપવાની જરૂર ન હતી.’

‘તમને બે એનાથી ત્રાસ થતો હોય તો આપણે બંન્ના

જમ આવીએ. તમને ય આરામ થશે ને આ પીડા પણ પટી જશે.' એણે કહ્યું.

‘શું! આવા અગવિચારના અટકચાળાથી ડરીને આપણે આખી જમએ? એમ કરીએ તો તો જ્યાં આપણી મુખાંત પર પેટ પકડીને હસે.’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘દરકત નહિ. ચાલો સ્વપ્ન જમએ. હું તમને જાણી વાત કરીશ.’

‘પણ જેવું એ બોલી તેવોજ એનો શીક્ષો ચહેરો એકદમ વધુ શીક્ષો થઈ જતો મહેં ચંદ્રના પ્રકાશમાં બેથો. એણે મ્હારે ખભે નાખેલો હાથ તણાતો લાગ્યો. તબેલા તરફ કાંઈક જવું લાગ્યું. ધીરે રહીને ભાગતી એક કાળી વ્યક્તિ તબેલાના દરવાજા નજીક મહેં બેઠા! મ્હારી રીવોલ્વર લપ્પને હું જદાર દોડવા લાગ્યો ત્યાં તો જ્યાએ આવીને પોતાના ખન્ને હાથ મ્હારેગળે ભરાવ્યા અને જદાર ન જવાની મ્હને આજીજ કરી. મહેં એને ફેંકી દમને જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં હું ફાળ્યો નહિ. હેવટે એને છોડી-તરછોડીને દૂં ગયો પણ ત્યાં પહોંચું એટલામાં પેલી વ્યક્તિ પસાર થઈ ગઈ હતી. એની હાજરીની નિશાનીરૂપ તાડવનૃત્યનું ચિતરામણ એ મુકતી ગઈ હતી. જે ચિતરામણ કાગળમાં હતું તેવું તેજ એણે ત્યાં ચિતર્યું હતું. એ સિવાય એની બીજી કાંઈક નિશાની ન હતી. હું ચારે બાજુ રખડ્યો પણ એનો પત્તો લાગ્યો નહિ; છતાં નવાઈની વાત તો એ હતી કે એ એટલામાં જ આખો વખત ક્યાંક ભરાઈ રહેલો હોવો બેઠકો. કારણ કે જ્યારે મહેં રહવારે ફરીથી ચિતરામણ બેયું ત્યારે એણે બીજું વધારે ચિતરામણ કાઢ્યું બેયું. પહેલી લાઈન હતી તેની નીચે નવું ચિતરામણ હતું.’

‘એની તમે નકલ લીધી છે?’

‘હાજી. એ થણું દુકું હતું છતાં એની પણ નકલ લીધી છે.’

એમ કહીને એણે કામચંદી કાપણી આપી. નવું તાડવ-
નૂતન આ મુજબ હતું :

‘એ પહેલા ચિતરામભૂમાં ઉમેરો કર્યો હોય એવું દેખાતું હતું ?’ જ્યોતે પૂછ્યું. એની આંખો એ ખૂબ રસ લઈને પૂછતો હોય તેમ ચળકતી હતી. ‘કે પછી તદ્દન જૂદા જેવું જણાતું હતું ?’

‘એ બારણાના બીજ પાટિયા પર હતું. તમેલાના હરવાબને મોટાં મોટાં ચોકઠાં પાડેલાં છે તેમાંના એક પર પહેલું ચિતરામભૂ હતું અને બીજ પર નવું ચિતરામભૂ હતું.’

‘ફક્ક! એ બહુ જરૂરી વિગત છે. મદારા અનુમાનને એ બરાબર અંધએસતી આવે છે. હવે તમારું દાસ્તાન આગળ ચલાવો મી. દેશાઈ !’

‘હવે ઝાઝું કહેવનું નથી રહેતું. મી. જ્યોત, હું જ્યાં ઉપર ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયો હતો કારણ કે જ્યારે પેલા હરામ-ખોરને હું પકડી શકું એમ હતો ત્યારે એણે મને જતાં અટકાવ્યો હતો. એણે એમ કહ્યું હતું કે એ રીતે મદારા જવાથી મને હાનિ થવા સંભવ હતો. ઘડીકવાર તો મને એમ પણ થઈ આવ્યું કે એ મદારા જવાથી પેલા માણસને હાનિ થવા સંભવ હતો એમ કહીને વારતી હતી કારણ કે એ પેલા માણસને ઝોળખતો હોવાની મદારી ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. શા કારણથી એ આવાં ચિતરામભૂ રાતને વખતે કાઢી જતો હતો તેની પણ એને ખબર હતી. પણ એના શબ્દો, એની વાતચીત અને એનું સ્નેહપૂર્ણ નિર્દોષ મુખ જોઈને મદારી એ શકા નિર્મળ થઈ ગઈ. એ એવી રીતે બીજ માટે બોલે જ

નહિ. એના કહેવાનો ભાવાર્થ એમજ હતો કે મહારા જહાસ જવાથી મહેને જ તુકશાન થવા સંભવ હતો. અત્યારે આટલો સુધી વાત આવી છે. હવે શું કરવું તે બાબતની તમારી સલાહ અને સચના મહેને બોધશે છીએ. મહારા વિચાર તો એવો છે કે આજુબાજુ આઠ દસ જણને છૂપાવી રાખું અને એ ભાઈ-સાહેબ આવે કરે તો જોયિંતો પકડાવીને ઠેકાણે પાડી દઉં એટલે હંમેશની નિરાત થઈ જાય.’

‘એવો સહેલો સાદો ઉપાય કારગત લાગે એમ જણાવું નથી.’ જ્યોતે કહ્યું : ‘તમે અહીં દેટલો વખત રોકાવાના છો ?’

‘આજેજ મહારે પાછા ફરવું બોધશે. રાતના વખતે જ્યાંને આવી સ્થિતિમાં એકલી રાખવી મહેને ઠીક લાગતું નથી. એ ઘણી નખાઈ ગઈ છે અને આજેજ કોમપણુ સંબોગોમાં પાછા ફરવાનો એણે મહેને આગ્રહ કર્યો છે.’

‘તમારી વાત ખરી છે તેની ના ન પડાય, પણ બે તમે થોભી ગયા હોત તો હું એક બે દિવસમાં તમારી સાથે જ ભાણુપુર આવ્યો હોત. હરકત નહિ, તમે આજે જવ. આ કાગળ મહારી પાસે રહેવા દો. થોડા વખતમાં હું ભાણુપુર આવીશ અને આનો ભેદ શોધી કાઢીશ.’

મી. દેશાઈ ગયા ત્યાં સુધી જ્યોત સ્વસ્થ બેસી રહ્યો પણ અંદરખાને એ ઘણો જ અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો એ હું સ્હમજી શકતો હતો. એનો એવો સ્વભાવ જ છે કે જ્યારે એક વાતમાં એ જરાબર રસ લે છે ત્યારે એનું મગજ વિજળીની ઝડપે કામ કરે છે. જેવા મી. દેશાઈ બહાર ગયા તેવો જ એ ટેમલ પાસે ગયો અને પેલા કાગળ જરાબર ગોઠવી તેના ઉપરનાં વિચિત્ર ચિત્રામણુ બારીકાઈથી બેવા લાગ્યો.

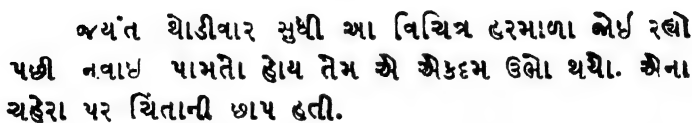
એ કલાક સુધી એવા જ ચિત્રામણુ બીજા કાગળ પર કાઢતો અને માથાફેડ કરતો મહેને એને બોલ્યો. એ એના કામમાં

કોટલો મશગુલ હતો કે હું એની પાસે બેઠો બોધા કરતો હતો. તેનું પણ એને જ્ઞાન ન હતું. કેટલીક વખત એ તાનમાં આવી જતો અને સીસોટી વગાડતો તથા ગાતો પણ. કેટલીક વખત એ ઘણા જ વિચારમાં ગુંથાઈ જતો અને હાલતો પણ નહિ. છેવટે વદન પર સંતોષના સ્મિત સાથે એ ઊઠ્યો અને આંટા મારવા લાગ્યો. પછી એણે એક લાંબો કેબલ ગ્રામ-પરદેશ ખાતે મોકલાતો તાર-લખ્યો.

‘મહાર્’ અનુમાન જરાજર નીવડે અને આનો જવાબ સંતોષકારક આવે તો તારે નોંધવા જેવો એક સુંદર કેસ તને મળશે. નટવર!’ જ્યંતે તાર લખીને કહ્યું. ‘હું ધારું છું કે આપણે કાલે બાણપુર જઈ શકીશું અને મી. દેશાદને કાંઈક નિશ્ચયાત્મક હકીકત કહી શકીશું—એ આનો જવાબ વખતસર આવી બધાં તો—’

મહારે કબૂલ કરવું બેઠકે કે એની એ વાતથી મહેને નવાઈ લાગી. પણ હું બણતો હતો કે જ્યંતે પાસે કોઈપણ વાતનો અધવચથી ખુલાસો માગવો અને એ એવી રીતે ખુલાસો કરે એમ બનવું અસંભવિત હતું કોટલે જ્યાંસુધી એ એની પોતાની મેળે વાત ન કરે ત્યાંસુધી થોભી જવું એ મહેને ઠીક લાગ્યું.

પણ એ તારનો જવાબ આવવામાં ઘણી ઢીલ થઈ. એ દિવસ નીકળી ગયા, છતાં જવાબ પાછો ફરી વળ્યો નહિ. એ એ દિવસ જ્યંતેને એ વરસ જેવડા થઈ પડ્યા. સહેજ પણ અવાજ થાય કે ઘંટડી વાગે તો તારનો જવાબ આવ્યો માની જ્યંતે અધીરાઈથી બેતો હતો. બીજે દિવસે સાંજના મી. દેશાઈ તરફનો કાગળ મળ્યો. ખાસ કાંઈ નવાજૂની ન હતી એવું એમનું લખવું હતું. ફક્ત એક નોંધવા જેવો બનાવ બન્યો હતો. અને તે એ હતો કે પેલા તાડવનૃત્યના ચિતરામણની એક નવી હારમાળા છાયા યંત્ર નજીક દોરાયલી હતી. તેની

‘આપણે આ વાત થણી લાંબાવા દીધી. નટવર!’ એણે કહ્યું. ‘બાણપુર તરફ હવે કંઈ ગાડી બચ છે?’

એ' ટાઈમટેબલ બેવા માંડયું. હેલ્થી ગાડી હમણાં જ
મળ હતી. બીજી ટેન રહવારના પહોરમાં સાડા પાંચે ઉપડતી હતી.

‘હરકત નહિ. આપણે સહવારના જલદી નાસ્તો કરીને ઉપડીશું.’ જયંતે કહ્યું. ‘આપણી હાજરીની ત્યાં ઘણી જરૂર છે. ચાલો, તારનો જવાબ આવી ગયો છે. ઠીક થયું. મહેં ધાયું’ હવે એમજ લાગે છે. હવે આપણે જલદી જવાની યોજાઈ જરૂર છે. મી. દેશાપત્રે પરિસ્થિતિથી માહિતગાર કરવામાં જરા પણ વિલંબ ન કરવો જોઈએ. એ ત્રિચારો ભયંકર બળમાં ફસાયો છે.’

અને એમ જ બન્યું. બાલિશ લીટા લાગતા કાગળમાંથી હવે પછી હું લખવાનો છું તે ગંભીર અને ભયંકર પરિણામ આવશે એવી કલ્પના પણ કોઈ ભાગ્યે જ કરી શકે. મહેં આશા રાખી હતી કે મહારા વાંચનાર મિત્ર પાસે હું સર્વ રીતે સંતોષકારક અને આનંદજનક હકીકત રજૂ કરીશ પણ મહારી એ આશા નિષ્ફળ ગઈ છે અને હવે પછી એક દુઃખદાયક વિગત લખવાનું દુર્ભાગ્ય મહને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિગત જે રીતે બન્ની તેજ રીતે વર્ણવવી ઠીક પડશે.

જેવા અમે નાનપુરના સ્ટેશને ઉતર્યા અને અમારે બાણપુર જવું છે એમ સ્ટેશન માસ્તર સાથે વાત કરી તેવું જ એણે

અમને પ્રજ્ઞયું : ‘હું ધારું છું કે આપ મુંબાઈના કુપી પોલિસ
આતા તરફથી આવતા હશે. ખરું કે નહિ ?

જરાક અણગમાની લાગણી જ્યંતના ચહેરા પર દેખાઈ.

‘શા ઉપરથી તમે એમ માનો છો ?’ એણે પ્રજ્ઞયું.

‘કારણ કે નવસારીવાળા મી. મહેરવાનજી ઇન્સ્પેક્ટર
દમણી જ બાણુપુર ગયા. તમે આવ્યા તે પહેલાં જ એ ગાડી
ગઈ. વખતે તમે ડોક્ટર હશે. બાઈ હજી મરી નથી ગઈ એટલે
એની સારવાર માટે પણ તમને બોલાવ્યા હોય. એ મરી નથી
ગઈ એટલે તમે એને બચાવી પણ શકો. જયે કે ન જયે એ
પ્રજ્ઞયું સરખું છે. જીવશે તોય ફાંસીએ જઈને ભૂંડે હાથ મરવાની.’

જ્યંતને નવાઈ લાગી, એ જરા અધીરો બન્યો.

‘અમારે બાણુપુર જવું છે એ વાત હું કરી ચૂક્યો છું
પણ ત્યાં શો બનાવ બન્યો છે તેની અમને ખબર નથી.’

‘પણ બચકર બનાવ બન્યો છે. બાણુપુરના બગીરદાર
ડયાજી દેશાઈ તથા તેમના પત્ની જયાગૌરી બેઠે ઘાયલ થયા
છે. બાઈએ પહેલાં ધણીને ગોળી મારી ને પછી પોતાના તરફ
ફેડી. નોકરો તો એમ વાત કરતા હતા એવું સાંભળ્યું છે. ખરી
બોટી વાત પ્રભુ બણે ! બગીરદાર તો બિચારો મરી ગયા. અરે
મલા ભગવાન ! કેવું કુટુંબ હતું ! છોકરા ઉદ્ધત પાક્યા તે બત
કબત લાવીને સંઘરી ને આ નતીએ આવ્યો.’

જરા પણ બોલ્યા સિવાય જ્યંત દોડ્યો અને ગાડીમાં
બેઠો. હું પણ તેની પાછળ ગાડીમાં ચડ્યો. સાત માઈલની
લાંબી મુસાફરીમાં એ એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહિ. એણે
સવારનાં છાપાં વાંચ્યાં હતાં પણ કાંઈ બંધુવા એમ ન હતું.
છેલ્લા મળેલા સમાચારે એને બણે ગુંથવાડામાં નાખી દીધો
હતો. આજુબાજુનો રળિયામણો અને ખુશતુમા દેખાવ એના
પર કાંઈજ અસર કરતો ન હોય એમ મને લાગ્યું.

ગુજરાતનો એ બાજુનો વિભાગ ઘણો જ ફળદ્રુપ છે અને બારે માસ જુદે જુદે સ્વરૂપે ટકતી હરિયાળી આખને આનંદ આપે એવી છે. મુંબાઇના જીવનમાં ન જણાય એવી કુદરતની કરામત અને છૂટા હાથની બક્ષીસ પ્રભુએ એ પ્રદેશમાં વેરી હતી છતાં જ્યંતનું એ તરફ જરા પણ લક્ષ ન હતું.

આખરે અમે ભાણુપુર પહોંચ્યા અને બગીચાને બંગલો જતાં વાર ન લાગી. મી. દેશાઇએ વાત વાતમાં કહેલા છાયા-ચંદ્ર તથા તમેલા પાસે થઇ અમારી ગાડી બંગલામાં બંધને આગળના ભાગમાં ઉભી રહી. અમારી આગળ જ એક પારસી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર ઉતર્યા લાગતા હતા. એ મી. મહેરવાનજી હોવાનું 'મહે' અનુમાન કર્યું. એણે જ્યારે મ્હારા મિત્રનું નામ સાંભળ્યું ત્યારે એની અબચળીનો પાર ન રહ્યો.

‘ઘણી તાજુબીની વાત લાગેચ મી. જ્યંત! કે ગુન્હો રાતના તન વાગે થયો અને તેની તમને મુંબાઇમાં ખબર મળી ને હું આવું તેટલામાં તો તમે આવી લાગીયા!’

‘મહે’ ગુન્હો થવાનું આગળથી અનુમાન કર્યું હતું. હું એ થતો અટકાવવાની આશાએ આવ્યો હતો.’

‘ત્યારે તો આપની પાસે ઘણી અગત્યની વિગતો હોવીજ બેઠકી. એ બેઠક વચ્ચે પુષ્કળ બનાવ હતો એમ ચારે બાજુ સંભળાય છે.’

‘વાત ખોટી નથી. મ્હારી પાસે તો તાંડવનૃત્ય કરતા ચિતરામણનાં કાગળિયાંની વિગતો છે.’ જ્યંતે જણાવ્યું. ‘અને એ તમને પછીથી સમજાવીશ. તે દરમિયાન, જ્યારે આ બનાવ બનતો અટકાવી શકાયો નથી ત્યારે ન્યાયની રીતે જે કરવું થટું હોય તે કરવા માટે મ્હારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો મ્હને જરૂરનો લાગે છે. તમે મ્હારી સાથે સહકારથી કામ કરવા માગો છો કે મ્હારે એકલાએ જ મ્હારું કામ કરી લેવાનું છે?’

‘આપની સાથે કામ કરવું ઉલટું હું તો ઘણું માન ભરેલું સમજું છું.’ મહેરવાનજીએ જવાબ આપ્યો.

‘એમ હોય તો જરા પણ વખત ગુમાવ્યા સિવાય જે લકીકત અને વિગતો મળી શકે એમ હોય તે મેળવવામાં વિશ્વં કરવો ન ભેષી. ચાલો, આપણે આ મકાન તપાસી લેખીએ.’

મી. મહેરવાનજી મ્હને થયો ભલો માણસ લાગ્યો. એણે જ્યંતને ઠીક લાગે તે રીતે વર્તવા દીધો અને એને મદદ કર્યા કરી. ત્યાંનો સ્થાનિક ડોક્ટર-એક પાકેલી ઉંમરનો ગૃહસ્થ એટલામાં જયાગૌરીના ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે કહ્યું કે બાઈનો ઘા ભયંકર હતો પણ પ્રાણુઘાતક ન હતો. મગજની આગળની બાજુને ઘસાઈને ગોળી ચાલી ગઈ હતી. અને થોડા વખતમાં એ સ્વસ્થ થઈ જશે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. ગોળી કાઢી મારી હતી કે બાઈએ ભત્રે જ પોતાને મારી હતી એ વિષે પૂછતાં કાંઈ જ નિશ્ચયકારક અભિપ્રાય પોતે આપી શકે એમ નથી એવું એણે જણાવ્યું. એક વાત એણે ખાત્રીથી કહી કે ગોળી તદ્દન નજીકથી મારવામાં આવી હતી. એ ખંડમાંથી ફક્ત એક પીસ્તોલ જડી હતી અને તેમાંથી જ ગોળી ફેડવામાં આવેલી હતી. મી. દેશાઈનું હૃદય વીંધીને ગોળી ગઈ હતી. જે રીતે જયાગૌરીના સંબંધમાં અનુમાન કરવામાં આવતું હતું તે જ રીતે મી. દેશાઈ વિષે પણ અનુમાન કરી શકાય એમ હતું કે એણે પોતાની પત્નીને ઘાયલ કરી પોતે ભત્રે પીસ્તોલથી આત્મઘાત કર્યો હતો. રીવાજવર જન્મે જણની વચ્ચે જમીન પર પડી હતી.

‘એને ખસેડ્યો તો નથી ને?’ જ્યંતે પૂછ્યું.

‘જયાબાઈ સિવાય કશાને કાંઈ અડચું નથી. એમને એવી સ્થિતિમાં રાખવાં એ ઠીક ન હતું.’

‘કેટલા વખતથી તમે અહીંયાં છો?’

‘રાતના ચાર વાગ્યાનો.’

‘બીજું કામ છે ?’

‘હાજી. અહીંના પોલિસ કૉનસ્ટેબલ છે.’

‘અને આપ કશાને અડયા નથી ?’

‘નાજી.’

‘આપે ઘણું સારું કયું’ છે એમ મ્હારે કહેવું બેઠકી. આપને ફાણે અહીંયાં બોલાવેલા ?’

‘કામનાળી બાણીબાઈએ.’

‘ગોળીખ્દાર થયો તે વખતે એ દોડી આવેલી ?’

‘એ અને કાશીબાઈ કરીને રસોઈયણુ છે તે બેઠ બજી.’

‘એ દમણી કયાં છે ?’

‘રસોડામાં દશે.’

‘તો તો આપણે એમની વાત પહેલાં સાંભળી લઈએ.’

જૂના હોલમાં અમે અમારી તપાસ સમિતિ ભરીને કામ શરૂ કર્યું. બચત એક જૂની પુસ્તીમાં વચ્ચે બેઠો. એના ચહેરા પર જે અસીલને એ મરતા ન બચાવી શક્યો તેનું મર્યા પછી વેર વાળવાનો તથા એના બેઠનો પાર પામવાનો દૃઢ નિશ્ચય બજાવતો હતો. એની બાજુમાં ઇરપેક્ટર મહેરવાનજી, પેલા બુઢા ડોક્ટર, હું અને ત્યાંના રથાનિક કૉનસ્ટેબલ એમ બેઠા કે ઉભા અને અમારું કામ શરૂ કર્યું.

બન્ને જાણકીએ પોતાની ત્રિગતો સ્પષ્ટ બજાવી. રાતની શાંત નિદ્રામાંથી પીરતોલના એકાએક થયેલા ધડાકાથી તે બેઠ બગી બેઠી હતી, એકી વાર પછી બીજો ધડાકો પણ સંભળાયો. એ બેઠ પાસે પાસેના ખંડોમાં સૂઈ રહેતી હતી એટલે કાશીબાઈ બાણીબાઈના ખંડમાં દોડી ગઈ અને બેઠ બજી સાથેજ નીચે ઉતરી. એમના શેઠના વાંચનગૃહનું બારણું ઉઘાડું હતું અને ટેબલ પર મીણબત્તી બળતી હતી. શેઠ ઓરડા વચ્ચે ચત્તાપાટ પડ્યા હતા. એ મરી ગયા હતા. બારીની નજીક બાઈ પડેલી

હતી અને એનું ગળું બોલતું જણાતું હતું. એ સખત ધાયજ થઈ હતી અને એનું માથું લોહીથી લાલ લાલ થઈ રહ્યું હતું. એ કાંઈ બોલી શકી એવી સ્થિતિમાં ન હતી. રસ્તો તથા ખંડ ધુમાડાથી ઘેરાયેલા હતા અને દારૂ પુટવાની વાસ આવતી હતી. બારી અંદરથી બંધ કરીને આંકડી મારેલી હતી. એ બાબતની બેઠ જાણે ભાર દબને ખાત્રી આપી હતી. એમણે તરતજ ઘોડાવાળાને ડોક્ટરને તથા પોલિસ કોન્સ્ટેબલને બોલાવવા મોકલ્યો હતો, અને એના ડોક્ટરની મદદથી બાઇને બીજા ઓરડામાં ખસેડી હતી. બન્નેની પથારી ઉપયોગમાં લેવાયેલી હતી. એ ખંડમાંથી કોઈ પણ ચીજ ખસેડવામાં આવી ન હતી. એમની બધું મુજબ ધસ્ટી-ધસ્ટીઆસ્ટી વચ્ચે એમનાં લગ્ન પછી આજ સુધીમાં કોઈ દિવસ કળયો થયો ન હતો. બન્ને વચ્ચે પુષ્કળ પ્રેમ હતો એવી આજ સુધી એમને પ્રેરપ્રેરી ખાત્રી હતી.

એમની જુવાનીની મુખ્ય વિગતો ઉપર મુજબ હતી. ઇન્સ્પેક્ટર મહેરવાનજીના સવાલના જવાબમાં એમ પણ એમણે કહ્યું કે બંગલાના બારી બારણાં અંદરની બાજુથી બંધ કરેલાં હતાં અને કોઈ બહાર નાસી જવા પામ્યું હોય એવો જરા પણ સંભવ ન હતો. જ્યંતના સવાલના જવાબમાં કહ્યું કે એ ઉપરથી નીચે ઉતરી તે વખતથીજ દારૂના ધુમાડાની વાસ એમને આવી હતી. એમના ખંડ ઉપલે મજલે હતા અને ત્યાં સુધી વાસ ગઈ હતી.

‘એ વિગત પર તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. મી. મહેરવાનજી!’ જ્યંતે જણાવ્યું: ‘કે આ બેઠ જણને દારૂના ધુમાડાની વાસ આવી. હવે આપણે એ ખંડ તપાસીએ તો સારું.’

વાચનગૃહ બહુ મોટો ઓરડો ન હતો. એની લગભગ ત્રણ બાજુઓએ પુસ્તકો ગોઠવાયેલાં હતાં અને એક બાજુ બારી આગળ ટેબલ હતું. એ બારી બગીચામાં પડતી હતી.

અમારી પહેલી નજર મી. દેશાઈના એ ખંડની વચ્ચેવચ પડેલા મૃનદેહ પર પડી. એનો અસ્તવ્યસ્ત પહેરવેશ એ ઊંઘ-માંથી અચાનક બગ્યો હોય એમ પ્રવાર કરતો હતો. ગોળી એની સામેથી જ ફેડવામાં આવી હતી અને એ એનું હૃદય વિદીર્ણ કરી અંદર જ રહી હતી. એનું મૃત્યુ જરા પણ વેદના સિવાય અને તત્ક્ષણ જ નિષ્પજેલું હતું. એનાં કપડાં કે હાથ પર દારૂના જરા પણ ડાઘ ન હતા. ડૉક્ટરના કહેવા મુજબ બાઈના મ્હોં પર દારૂ ઊડવાના ડાઘ હતા પણ એના હાથ સાફ હતા.

‘એ ડાઘ નથી એનો કાંઈજ અર્થ નથી. એ હોત તો થણું સાફ હતું.’ જ્યંતે કહ્યું: ‘કારતુસ સારો ન હોય તોજ દારૂ ઊડે છે બાકી જરા પણ ડાઘ પડ્યા સિવાય બોમ્બ એટલા કારતુસ ફેડી શકાય છે. હવે મી. દેશાઈનું શબ ખસેડવામાં દરકત નથી. હું ‘ધાર’ છું કે ડૉક્ટર, આપનાથી બાઈના શરીર-માંથી ગોળી કઢાઈ નથી.’

‘એમ કરતા પહેલાં ગંભીર વાઢકાપની જરૂર છે. પણ પિસ્તોલમાં હજી ચાર કારતુસ છે. એકંદરે એ વપરાયા છે ને એ જણાં ધાયલ થયાં છે—’

‘એવું લાગે એ બનવાભોગ છે.’ જ્યંતે કહ્યું: ‘એ રીતે તો પેલી બારીની ધારને લાગીને ગયેલી ગોળી માટે પણ તમે ખુલાસો કરી શકશો ખરા!’

એ તરત જ પાછો ફર્યો અને પોતાની આંગળી વતી બારીના ચોકઠાની નીચલી ધારમાં પડેલું એક ચોયુ-કાણું બતાવ્યું.

‘યા પરવર દેમાર!’ મહેરવાનજી બોલી ઊઠ્યા. ‘તમે એ શી રીતે શોધી કાઢ્યું?’

‘કારણ કે મ્હેં એને માટે તપાસ કરી.’

‘નવાઈની વાત છે!’ ડૉક્ટરે જણાવ્યું. ‘આપની વાત ખરી છે સાહેબ! એ દિસાએ તો ત્રીજી ગોળી લાગે છે અને

તે કામ ત્રીજા માણસની હાજરી પુરવાર કરે છે. એ કાણુ દશે અને શી રીતે નાશી ગયો દશે ?’

‘એજ આપણે શોધી કાઢવાનું છે.’ જ્યતે જવાબ આપ્યો. ‘તમને યાદ છે ને મી. મહેરવાનજી, મહેં પેલા દારૂના દુમાડા વિષે કહ્યું હતું કે બન્ને બાપનો ઉતરી કે તરત તેમને માસ આવી, એ વિગત ઘણી અગત્યની છે.’

‘હાજી. પણ એ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી જ.’

‘એ પુરવાર કરે છે કે જ્યારે ગોળીબાર થયો ત્યારે બારી અને બારણું બન્ને ખુલ્લા હતાં. એમ ન હોય તો દારૂના દુમાડો એટલો જલદીથી ત્યાં પહોંચી ન જાય. એ માટે પવનના અપાટાની જરૂર હતી અને બારી ઉઘડ્યા સિવાય પવન એ રીતે જમ શકે નહિ. એથી નથી સમજાતું કે ઘડીબર માટે પણ બારી અને બારણું બન્ને ખુલ્લા હતાં ?’

‘ઘડીવાર ?’

‘હાસતો. વધુવાર ખુલ્લા રહ્યા હોય તો મીણબત્તી રેલાય. જુઓને એ રહેજ પણ રેલામ નથી એટલે જરા વાર જ બારી ને બારણું ઉઘાડાં રહ્યા હોવા ભેષએ.’

‘ખરી વાત ! ખરી વાત !’ મહેરવાનજીએ કહ્યું.

‘ગોળીબાર વખતે બારી પણ ખુલ્લી હતી એ ખાત્રી થયા પછી આ કામમાં ત્રીજા માણસનો હાથ હોવા ભેષએ એવા નિર્ણય પર આવી શકાય. એ ન્હાસી ગયો એટલે બહાર ઉભા રહીને એણે પિસ્તોલ ફેડેલી. એના તરફ ફેડવામાં આવતી ગોળી અહીંયાં અથડાયા સિવાય ન રહે. અથડાય નહિ તો વાગે અને વાગે તો એ નાસી જમ શકે નહિ. એ નાસી ગયો છે એટલે ગોળી અથડામ હોવી ભેષએ. આ અનુમાન પરથી મહેં એ ગોળી માટે ભેયું અને એણે પાડેલું કાણું મ્હને જડ્યું.’

‘તો પછી પાછળથી બારી બંધ કરેલી ને આંકડી મારેલી કેમ બેવામાં આવી?’

‘બાઇએ પહેલું કામ એ કયું’ હોય તે બનવા ભેગ છે. પણ આ શું?’

એ એક ન્હાની સરખી ‘હૅન્ડબૅગ’ હતી. બચાબાઇની બૅગ તરિકે એ બાણીબાઇએ ઝોળખાવી. બચાં તે તે ઢાંચાડી અને એમાંની ચીજો બહાર કાઢી. સો સો રૂપિયાની સો નોટોનું એક બંડલ એમાં હતું.

‘આ જુજાની માટે બળતી રાખવું બેઇએ. મી. મહેરવાનજી!’ કહીને એણે બૅગ તથા નોટોનું બંડલ ઇન્સ્પેક્ટરને આપ્યાં. ‘હવે આપણે આ ત્રીજી ગોળી માટે તપાસ કરવી બેઇએ. કાશીબાઇને જરા ઓલાવો તો... કાશીબાઇ, તમે જે અવાજ સાંભળ્યો તે મોટો હતો કે ન્હાનો? તમે કહી ગયાં કે અવાજ જમરો હતો તે પહેલો અવાજ બીજા કરતાં વધારે હતો એમ જ ને?’

‘પહેલે જ ઘડાકે હું ઉંઘમાંથી બગી ઊઠી એટલે હું બરાબર ખાતરીથી ન કહી શકું, પણ એ ઘણો મોટો હતો.’

‘એ બાર એકી સાથે કરવામાં આવ્યા હોય એવું તમને નથી લાગતું?’

‘મદારાથી કાંઈ ખાતરીપૂર્વક કહી ન શકાય, સાહેબ!’

‘હું ધારું છું કે એમ જ હતું. હરકત નહિ. ભવ જવું હોય તો. મી. મહેરવાનજી, આ ઝોરડો જે જુજાની આપી શકે તે આપણે મેળવી છે હવે તો આજુબાજુ ને બાગમાં જઇએ. બાગ શું દર્શાવે છે તે તો બેઇએ.’

એ બારીની બહારની બાજુએ જ પુલ ઝાડનો ક્યારો હતો. એની નજીક ગયા કે અમને બધાને નવાઇ લાગી. બધા છોડ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલા હતા અને કાંઈકે ક્યારાની માટી ખુંદી હોય

ઐયું લાગતું હતું. કોઈ મોટા કદના માણસનાં પગલાં ચારે બાજુ પડ્યાં હતાં. પગનું ચાપુ મોટું, પરેણું અને ઊંડુ ગથેલું હતું. એટલે એ કોઈ પુરૂષનાં-મજબૂત બાંધનાં પુરૂષનાં-પગલાં હોવાનું અનુમાન થઈ શકતું હતું. જ્યંતે ચારે બાજુએ આમતેમ નીચે નમીને બેયું. એક પક્ષી કંઈક શોધવાને પાંદડાં ને ઘાસ ઉંચું નીચું કરે તેમ એ કરી વળ્યો. છેવટે એણે કંઈક ઉંચકી લીધું અને ઉભો થઈ ગયો.

‘મ્હારી ખાત્રા હતી’ એણે કહ્યું. ‘આ રહી ત્રીજી ગોળીની ટોટી, હવે આપણી તપાસ પુરી થાય છે મી. મહેરવાનજી.’

જ્યંતની તપાસની રીત અને તેની કામ કરવાની રીત-ભાત બેધને મહેરવાનજીના અચંબાને પાર રહ્યો ન હતો. પહેલાં તો જરા જેટલું પણ એને પોતાની પદવીનું અભિમાન હતું પણ હવે તો એ સાવ ગળી ગયો હતો, અને જ્યંત જે કહે તે કરવા તૈયાર હતો.

‘તમને કોના ઉપર શક આવે છે?’ એણે પૂછ્યું.

‘એ હું પછી કહીશ. હજી કેટલાક મુદ્દા હું જરાબર સમજાવી શકું એમ નથી. જ્યારે આટલે સુધી વાત આવી છે ત્યારે જરા મ્હારી રીતે આગળ વધીને કામ ખતમ કરી પછી આપણે વાત કરીશું.’

‘જેવી આપની મરજી.’

‘મ્હારે ભેદ બજાવી રાખવાની જરૂર નથી પણ આ ક્ષણે લાંબી વાતને અવકાશ નથી એટલે એ વિષે પછી વાત કરીશ. જયાગૌરી બગત થાય તો ઠીક છે નહિ તો પણ તેની મદદ સિવાય ગઈ કાલેના બનાવ દિવા જેવો દેખામ આવે છે. પહેલાં તો આટલામાં કોઈ જગ્યાએ ‘અમરતવાડી’ છે કે નહિ તે મ્હને કહો.’

એ વિષે નોંધરને પૂછગાછ કરવામાં આવી પણ કોઈએ હકારમાં જવાબ આપ્યો નહિ. એ સ્થળ અઃ બાજુ નજીકમાં

હોવાની કોઈને ખબર ન હતી. છેવટે ઘોડાવાળાના ઓકરાએ જણાવ્યું કે રામપુરને સીમાડે ‘અમરતવાડી’ આવેલી હોવાની એને ખબર છે.

‘એ બહુ એકાંત જગ્યા છે?’

‘ઘણી જ એકાંત અને એકલવાઈ. સાહેબ!’

‘અહીંયાં રાત્રે શું થયું તેની ત્યાં ખબર ન પડી હોય?’

‘બનવા ભેગ છે કે ખબર ન પડી હોય. એ જગ્યા એવી છે.’

જ્યતે જરાવાર વિચાર કર્યો પછી હસીને બોલ્યો:

‘હું આપું એ ચીટ્ટી ઘોડાપર જઈને તું ત્યાં આપી આવ.’

‘ભલે, સાહેબ!’ કહીને એ ઘોડો પલાણુવા ગયો.

એણે પોતાના પાકીટમાંથી તાડવનૃત્ય કરતા ચિતરામણ-નાળાં કાગળિયાં કાઢ્યાં અને એમની મદદથી એણે થોડાંક એવાં જ ચિતરામણ એક કાગળ પર કાઢ્યાં. એ ચિતરામણ-નાળી ચીટ્ટી એણે પેલા ઓકરાને આપી અને તે ‘અમરતવાડી’ માં જઈને ‘અરવિંદરાય’ નામના માણસને હાથોહાથ આપવા કહ્યું. એના સિવાય બીજા કોઈને આપવાની નથી એ પણ જરા-બર સમજાવ્યું. અને એની સાથે પણ જરાપણ વાતચીત કરવાની કે ગપ કાલે રાતના બનાવની વિગત આપવાની એને ના પાડી.

‘અને મી. મહેરવાનજી, તમે પોલિસપાટી’ને માટે તાર કરો. મ્હારી ગણતરી ખરી હોય તો તમારે એક ભયંકર યુન્હેગાર સાથે કામ પાડવાનું છે. આ ઓકરો તાર કરતો જશે. તમે એને લખી આપો. અને નટવર! બપોરની મુંબાઈ જવાની માડી હોય તો આપણે એમાં પાછા ફરીએ. મ્હારે એક રસાયણીક પ્રયોગ આજે સંજના કરવાનો છે. અહીંનો મામલો પતી અથ છે એટલે હવે હરકત નથી.’

પેલો ઓકરો ગયો એટલે જ્યતે બધા માણસોને બોલાવીને ઘરના આપી દીધી કે કોઈ પણ માણસ જયાંબાઈની તબિયત

વિષે પૂછતો આવે તો તેને કાંઈપણ ખબર આપ્યા સિવાય દિવાનખાનામાં મોકલવો. એ વાત ખાસ કરીને દરેકના મગજ પર એણે ઠસાવી અને અમે દિવાનખાનામાં આવીને બેઠા. એણે કહ્યું : ‘જે વાત આપણા હાથમાં નથી તે પર વિમાસતા બેસવાની જરૂર નથી. ચાલો આપણે આપણા સમયનો સદુપયોગ કરી લઈએ.’

ડૉક્ટર પોતાના દરદીઓને તપાસવા ઉપડી ગયા હતા અને કૉનસ્ટેબલ બહાર હતો. હું તથા મી. મહેરવાનજી હાજર હતા.

‘સાધારણ રીતે આપણને કલાકેક થોભવું પડશે.’ જ્યારે શરૂ કર્યું. ‘એટલો વખત આપણે સારી રીતે ગાળી શકીએ એમ છે.’ એમ કહીને એણે પોતાના પાકીટમાંથી તાંડવનૃત્યવાળા ચિતરામણ કાઢ્યા. ‘તારી ધીરજ માટે ધન્યવાદ આપવો જોઈએ નહવર! મી. મહેરવાનજી, આપને પણ આપના ધંધાને લગતું ઘણું બાણવાનું મળશે.’ એમ કહીને અત્યાર સુધી બનેલી મી. દેશાઈએ જણાવેલી વિગતો એણે મહેરવાનજીને ટુંકામાં કહી.

‘હવે આ બધા ચિતરામણ જોઈને કાંઈપણ એને છોકરાંની રમત ગણી કાઢી ધ્યાન ન આપે પણ આ ગુન્હો બનવાની આગાહી એમણે મદને આપી હતી અને તે બનતો અટકાવવા અમે અહીં આવ્યા હતા પણ કમનસીબે જરા મોડા આવ્યા! છૂપીલિપિ અને તેના ઉપયોગો વિષે હું ઘણું બાણું છું અને આશરે સાડેક છૂપીલિપિઓ હું ઉકેલી શકું છું. મહેં એ વિષે એક પુસ્તક પણ લખેલું છે પણ આ ભતની લિપિ મહેં બિલકુલ જોઈ ન હતી. જેણે એ શોધી હશે તેનો હેતુ એજ હોવો જોઈએ કે ગમે તે અબણ્યાને હાથ એ લખાણ બધે તોપણ બાલિશ રમત બણીને ધ્યાન ન આપે.

‘એક વખત ખાત્રી થઈ કે એ ચિતરામણો કાંઈ અક્ષર કે કાના માતર માટે કરવામાં આવેલા છે એટલે એ બાબતને લગતા નિયમોથી મહેં કામ લેવા માંડ્યું. પહેલો સંદેશો કાંઈપણ

નિર્ણય પર આવવા માટે થણા ટુંકા હતો. એના પરથી એક

વાત સમજાઈ કે એમાં વારે વારે આવેલી **ઠ** નિશાની 'અ' ની

હતી. એના ઉપરના ફેરફારથી 'આ' કે 'ખ' થતા હશે એમ
 મહેં અનુમાન કર્યું હતું, એકલા 'અ' ઉપરથી આખું વાક્ય
 સમજાવું મુશ્કેલ હતું એટલે વધારે નિશાનીઓની જરૂર હતી;
 ગુજરાતી ભાષામાં વ્યંજન કરતાં સ્વરનો ઉપયોગ વિશેષ છે
 એટલે સ્વર વધારે પ્રમાણમાં આવવા જોઈએ. એ ઉપરથી 'અ'
 ઓળખાશે એટલે બીજા અક્ષરો પણ ઓળખાશે એવી મ્હારી
 ખાત્રી હતી પણ એને માટે ધીરજની અને વધુ ચિતરામણોની
 જરૂર હતી. બીજી વખત જ્યારે મી. દેશમ્ભ મળ્યા ત્યારે એમણે
 બે ટુંકા અને એક લાંબુ એમ ત્રણ નવાં ચિતરામણો આપ્યા.
 એમાં બીજું મદને વધારે મદદરૂપ થઈ પડ્યું 'ખ' ના જમણા
 હાથમાં પાંખુ કરી 'આ' કરેલો તે સમજાવું અને નસીબચોગે
 તેની જોડેની નિશાની 'વ' ને કંઈક મળતી લાગી તે ઉપરથી
 'આવ' એટલું બેસાડ્યું. તે પછી ત્રણ નિશાની હતી અને પાછું
 'આવ' હતું; એટલે વચ્ચેની ત્રણ નિશાની કોઈ વ્યક્તિનું નામ
 હોવું જોઈએ; ત્રીજી નિશાનીનો જમણો ને ડાબો હાથ બેઉ
 લંગાવેલા હતા તે 'આ' અને 'કાના' નો ફેરફાર સૂચવતા
 હોય એમ લાગ્યું; છેડે 'અ' વાળું 'જયા' નામ હોવું જોઈએ
 એ કલ્પના આ સંજોગોમાં આવ્યા સિવાય નજરે. 'આવ'
 એટલું એ આગંતુકને કાને કહેવાનું હોય? એટલે એ રીતે એ
 સંદેશો બેસાડ્યો: 'આવ જયા આવ' બમવાળું નિશાન શબ્દ
 પુરો થતો હતો એમ બતાવતું હતું; આ રીતે મને 'અ, આ,
 વ, જ, અને ય તથા કાનો' સમજાયાં.

'તે પછીનો ટુંકા સંદેશો લીધો. એ નીચે મુજબ ગોઠવ્યો.

જે નિશાની નવી હતી તેને ઠેકાણે લીટી દોરી ને જે વંચાઇ
તે લખી :

—૧ જ—

‘ મ્હારા અનુમાન મુજબ એ જથાને તેણે આપેલા આમંત્રણ-
નો જવાબ હતો અને તે ‘ દાહ ’ ને બદલે ‘ નાહ ’ હોય એ
અનુમાન વધારે સચુક્તિક હતું. એ રીતે પહેલી અને છેલ્લી
નિશાની ‘ ન ’ તથા ‘ હસ્વ ધ ’ ની ઘોતક લાગી.

‘ આટલે આઠ્યા પછી ફરી પાછો પહેલો સંદેશો લાથમાં
લીધા તે નીચે મુજબ યોડો :

અ-૧ આ વ ય- - - અ-વી-

‘ આવય ’ ની પછીની નિશાની ‘ યો ’ ની હોય એ સમજાય
છેતું હતું એટલે એ રીતે ‘ આઠ્યા ’ શબ્દ મળ્યો. તે પછી
તેની પહેલાં અ અને ધ ની વચ્ચે ‘ હ ’ હોવો જોઈએ અને
‘ ધ ’ ના પગે કરેલું ટપકું અનુસ્વાર બતાવતું હોતું જોઈએ.
‘ અહીં આઠ્યા ’ પછી ‘ છુ ’ અથવા ‘ છે ’ એમ હોય એ
સંખ્યવિત છે. ‘ છે ’ ને બદલે ‘ છુ ’ નો પ્રયોગ વધુ બંધબેસતો
હતો. હવે ‘ અ ’ અને ‘ વી ’ ની પાછળ અકકક અક્ષર ઉમેરવાનો
હતો. એ લખનારનું નામ હોવાની મ્હારી માન્યતા હતી એટલે
નામો શોધી વળ્યા તો ‘ અરવિંદ ’ બંધબેસતું લાગ્યું. એ
સંદેશો ‘ અહીં આઠ્યા છુ અરવિંદ ’ એમ બેસાડ્યો અને એ
રીતે ‘ હ, છ, ર તથા દ અને કાનો માત્ર તથા અનુસ્વાર ’
મેળવ્યા.

‘ તે પછી બીજો નાનો સંદેશો બેસાડવા માંડ્યો. એ
નીચે મુજબ ઉકલતો હતો :

‘ અ- ૨ - વા - ૧ -

‘ એ કોઇ ઠેકાણાનું નામ લાગતું હતું. ‘ વા ’ અને દીર્ઘ
‘ ધ ’ ની વચ્ચેની નિશાની ‘ ડ ’ ની હોવી જોઈએ તોજ ‘ વાડી ’

માય તે પછીના 'i' ની વચ્ચેની નિશાની 'મ' ની હોય તે 'વાડીમાં' વંચાય. એજ નિશાની 'અ' પછી વપરાય હતી એટલે 'અમર' થયું તે પછીની નિશાની કંઈ હોવી ભેદથી એ વિષે નિચાર કર્યાં તેા છેવટે 'ત' હોવાનું મહાર્ અનુમાન થયું અને એ રીતે એ સંદેશો 'અમરતવાડીમાં' એ મુજબ વંચાયા, એમાં 'મ, ત અને ડ' નવા હતા.

ત્યાર બાદ છેલ્લો અને લાંબો સંદેશો મળ્યો. ઉપરના જ્ઞાનને આધારે એ નીચે મુજબ વંચાયા :

'જયા દિવ- -રાષ- -યા - ૧૩ - છ-

'દિવ' પછીની નિશાની 'સ' ની હોય એ સમજાય એવું છે, અને 'રાષ' ની પહેલાં 'વ' 'મ' કે 'ભ' હોય તેા અર્થ એસે. 'દિવસ' પછી 'ભરાષ' જ લખાય. 'મરાષ' કે 'વરાષ' અથવા 'હરાષ' ન લખાય. 'ભરાષ' ને 'યા' ની વચ્ચે 'ગ' હોય એ સમજી શકાશે અને 'જયા દિવસ ભરાષ ગયા' એટલું વંચાયા પછી કાનો અને બીજા 'ગ' ની પાછળ 'લ' અને 'એ' હોય તેા 'લાગે' થાય. 'ગ' ની પછીની નિશાની 'છ' ની પછી આવતી હતી એટલે એ 'છે' વંચાયું એ ઉપરથી એ સંદેશો 'જયા, દિવસ ભરાષ ગયા લાગે છે' એમ વંચાયા અને 'સ, ભ, ગ, લ તથા એક માત્ર' સમજાયાં.

આખી બારાખડી હજી સમજાઈ નથી પણ ખપ ભેગી નિશાનીઓ ભરાખર ઓળખાઈ તેથી મહેને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તે દરમિયાન એ ભાષણાહેળ વિષે તપાસ કરવી જરૂરી હતી. જયા આફ્રિકાથી આવી હતી. છેલ્લો કાગળ પણ આફ્રિકાનો હતો એટલે આ નામદાર પણ આફ્રિકાથી આવ્યા હોવા ભેદથી. એમનું નામ મળ્યું હતું એટલે મહેં મહારા મિત્ર મી. જ્યોર્જ વિલ્સનને મૌખિકા તાર કર્યાં. કૌનિયામાં એનું નામ ને કામ ઘણું બહુતી છે, અને અમે જરૂર હોય ત્યારે

એક બીબની મદદ લઈએ છીએ. એનો જવાબ જરા મોડો આવ્યો. આ રહ્યો એ. 'કીસુમનો ઘણો જ ભયંકર બદમાશ.' એટલું જ એ લખે છે અને એ ઘણું જ અર્થસાધક છે. એ મળતાં જ અમે અહીં આવવા નીકળ્યા પણ જરા મોડા પડ્યા. એ પછી શું થયું તેની તમને ખબર છે.'

'આપના જેવા બાહોશ માણસ સાથે રહેજ પણ કામ પાડવું એ ખુશનસીબી છે મહારા સાહેબ.' મહેરવાનજી બોલી ઊઠ્યા. 'આપને કહું તો બોટું ન લગાડશો પણ મહારે મહારા ઉપરીએને સંતોષકારક વર્તન બતાવવું બેઠએ. આ મી. અરવિંદ બે અમરતવાડીમાં છે તો આપણે એને ત્યાં જઈને શા માટે ખીરફતાર ન કરવો? આપણે વાત કરતા બેઠા છીએ તે દરમિયાન એ ભાષ રખચકર થઈ નહિ બધ એની શી ખાતરી?'

'તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. એ એવો પ્રયત્ન કરશે જ નહિ.'

'શા ઉપરથી તમે કહો છો?'

'એમ કરે તો એનો ગુન્હો પકડાઈ બધ એમ છે.'

'તો પછી આપણે એને પકડવા જઈએ તો શું બોટું?'

'એ પોતે જ હમણાં અહીં આવવો બેઠએ.'

'શા વાસ્તે એ આવશે?'

'કારણ કે મહેં એને અહીં આવવા લખ્યું છે.'

'એ સમજતું નથી મી. જયંતી કે તમે એને બોલાવો અને તમારા ઇન્જનને માન આપીને એ અહીંયાં શી રીતે આવે! ઉલટું એ ઈન્જન મળતાં તો એ રખચકર થઈ બધ.'

'એ જ ભૂલ છે. એને શી રીતે ને શું લખવું તે મહેને જરાબર ખબર છે. મહારી ભૂલ થતી લાગતી નથી. દૂરથી પેલો કેઈ મારતે ઘોડે આવતો લાગે છે.'

દૂરથી એક માણસ મારતે ઘોડે આવતો જણાતો હતો. તે ભારે હાડનો, મજબુત બાંધાને, પાકા રંગનો જુવાન માણસ હતો.

એ જરૂરને કામે પવન વેગે આવતો હોય એમ લાગતું હતું.

‘આપણે હવે બારણાની પાછળ સંતાઇ જવાની જરૂર છે.’ જ્યંતે કહ્યું. ‘આવા માણસો સાથે કામ પાડતી વખતે સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખવી બેઠકો મી. મહેરવાનજી! તમે તમારી હાથ કઢીઓ તૈયાર રાખો. હું ઇસારત કરું કે તરતજ પહેરાવી દેજો. તમારે કાઠકો ભેલવાની જરૂર નથી.’

જ્યંતની સૂચના મુજબ અમે સંતાઇ ગયા અને શાંતિથી એક બે મીનિટ વિતાવી. બે મીનિટ પછી ઘણી લાંબી લાંબી. બારણું ઉઘડ્યું અને પેલો માણસ અંદર આવ્યો. તરતજ જ્યંતે પોતાની રિવોલ્વર એના કપાળે અડાડી અને ઇસારત થતાંજ મહેરવાનજીએ ઝાંઝરીયાં પહેરાવી દીધાં. એ એટલી તો ઝડપ અને ચપલતાથી થઇ ગયું કે શું થાય છે તે પણ પેલો માણસ સમજી ના શક્યો. એણે એની કાળી બમર આંખો અમારા તરફ એક પછી એક ફેરવી અને છેવટે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘આ વખતે તમે મ્હને હરાવ્યો મ્હારા મહેરબાન! પણ હરકત નહિ! હું જ્યાગૌરીની ચીઠી મળવાથી અહીં આવ્યો છું. મ્હને ફસાવવામાં એનો હાથ છે એમ તો તમે કહેતા નથી ને?’

‘જ્યાબાઇ ભમંકર રીતે ધાયલ થઇને મૃત્યુના મોઢામાં પડ્યા છે, એમાંથી બચે ત્યારે ખરું.’ જ્યંતે જણાવ્યું.

એ સાંભળી એણે એકદમ હાથ મારીને ઘર ગબવી મૂક્યું.

‘તમે લખાડ છો મ્હારા સાહેબ! પેલો ધાયલ થયો હતો. એ નહિ. એના તરફ થા કયોજ નથી. કયો મધોડો ગરીબ જ્યાને ધાયલ કરે? મ્હેં એને ધમકાવી હશે તેની ના નહિ પણ એના વાળને પણ ઇંચ કરવાની મારી નેમ ન હતી. તમે કદાચ ખોટું કહેતા હશો. એ બનવું સંભવિત નથી.’

‘એના મૃત પતિની પાસે ભમંકર રીતે ધાયલ થઇને એ પડી હતી.’

એ ફરીથી હાથ મારીને નીચે ઘેસી ગયા ને એક હાથે વડે પોતાનું મોં ઢાંકવા પ્રયત્ન કર્યો. પાંચ મીનિટ સુધી એ કાંઈ જાણી શક્યો નહિ. પછી જરા સ્વસ્થ થઈને એણે કહ્યું:

‘મ્હારે કશુંજ છૂપાવવાનું નથી. મ્હેં જો ધા કર્યો હોય તો એમાં કાંઈ જોડું નથી. પહેલી એણે મ્હારી સામે પિસ્તોલ ફેડી એટલે મ્હેં પણ એના ઉપર નેમ તાકી અને એમાં કાંઈ મ્હેં ગુન્હો કર્યો નથી. પણ જો તમે એમ માનતા હો કે જ્યાગૌરીને મ્હેં ધાયલ કરી છે તો તમે એને કે મ્હને પીછાનતા નથી. મ્હારે કહેવું જોઈએ દુનિયામાં કાંઈએ નહિ ચાહી હોય એટલા સ્નેહથી હું જ્યાને ચાહતો હતો. એને મેળવવાનો-પરણવાનો મ્હારો અધિકાર હતો. અમે સાથે ઉછર્યાં હતાં અને એના બાપે મ્હારી સાથે એનો વિવાદ કર્યો હતો. શા માટે આ માણસ વચ્ચે આવ્યો? મ્હારે એનું કાંઈ લઈ જવાનું ન હતું પણ મ્હારી પોતાની વિવાદ કરેલી-યુવતી મેળવવાની હતી એણે વચ્ચે જ શા માટે લગ્ન કરી લીધું?’

‘એણે જ્યારે બપોરું કે તમે કેટલા અશરાર્દ માણસ છો ત્યારે બિચારી અહીં ભાગી આવી’ જયંતે કહ્યું. ‘આફ્રિકાથી નાસીને એ અહીં પોતાની જાંદગી સુખમાં વીતાવવા આવી. એને આજરની દરકાર હતી એટલે અહીં આવીને પણ સારે ડોકાણે પરણી. તમે એની પૂઠ પકડી અને અહીં આવીને એના સુખમાં ખલેલ નાખી. એને તમારી સાથે નાસી જવા તથા પતિનું ઘર છોડી દેવા સમજાવી, આગ્રહ કર્યો અને ધમકી આપી. એ એના સ્નેહાળ પતિને છોડીને તમને -કે જેને એ અમારો જીગરથી ધીક્કરતી હતી તેની સાથે શા માટે આવે? અને તમારી એ જીવનું પરિણામ શું આવ્યું? એક આજરદાર કુટુંબ તમે નિર્વંશ કર્યું અને એના પતિને મારી નાખ્યો તથા એને આપઘાત કરવા જેવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધી. આ તમારું કામ

મી. અરવિંદ ! તમારે એનો જવાબ આપવો પડશે, સમજ્યાને !”

‘એ જ્યા મરી જાય તો મ્હારું શું થશે તેની મ્હને રજમાત્ર પરવા નથી.’ એણે કહ્યું. એણે પોતાની મુઠી ઉઘાડીને એમનું કાગળિયું બોધું ‘અને જ્યા ધાયલ થઇ ને પડી છે તો આ કોણે લખ્યું ? બધી બનાવટ છોડી દઇને ખરી વાત કરો મ્હારા સાહેબ ! જ્યા સિવાય બીજું કાંઈ આ રીતે લખી શકે છે એ માનવાની હું સાફ ના પાડું છું.’

‘એવી ખાંડ ખાવાની જરૂર નથી. એ ચીટ્ટી મ્હને લખી છે.’

‘તમે લખી છે ? દુનિયાના પડમાં પણ અમારા મંડળ સિવાય તાંડવ-નૃત્યનું રહસ્ય બાણનાર કાંઈ છે નહિ ! તમને એનું રહસ્ય શી રીતે માલુમ પડ્યું કે આટલું લખી શક્યા ?’

‘આખર કરો તોયે એ માણસાઈ ભેદ છે. એક જણ જે ભેદ તૈયાર કરે છે તે બીજે ઉકેલી શકે છે, સમજ્યાને.’ જયતે કહ્યું. ‘તમને ખબર છે કે હું અહીં ન આવ્યો હોત તો જ્યાગૌરી પર એમના પતિનું ખૂન કરવાનો આરોપ ઘડવાની તૈયારી હતી ? તમારા તાંડવનૃત્યનું રહસ્ય હું પામી ન શક્યો હોત તો એને ફાંસીને લાકડે જ જવાનો વારો હતો. એટલે તમારાથી જને તો એટલું સ્પષ્ટ કરો કે જે ગુન્હો થયો છે તેમાં એનો હાથ ન હતો અને આ દુઃખદાયક અંતની જવાબદારી તમારે માથે હતી.’

‘મ્હારે કાંઈ ઉમેરવા કરવાનું નથી. જે હકીકત બની છે તે અક્ષરે અક્ષર કહેવામાં મ્હને વાંધા નથી.’

‘તમે જે કાંઈ કહેશો તેનો ઉપયોગ તમારી સામે જુઝાનીમાં કરવામાં આવશે.’ મી. મહેરવાનજીએ કાયદેસરની સ્વચના આપી દીધી.

અરવિંદે પોતાના ખભા હલાવ્યા. તેની એને રજ પણ પરવા ન હતી.

‘હરકત નહિ ! પહેલાં તો મ્હારે ફરીથી કહી લેવું બોધ્યું

કે જ્યાંને હું ન્હાનપણથી ઓળખું છું. અમારા મંડળમાં સાત જણ હતા અને જ્યાંના બાપ અમારા આગેવાન હતા. એ જણા જ ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હતા. એમણે જ પેલી બિપિ શોધી કાઢી હતી અને મંડળના સભ્યોને શીખવી હતી. જ્યાં પણ એ શીખી હતી. અમારા રીત રવાજથી એ માહિતગાર થઈ હતી અને એના પ્રત્યે એને અણુમતો હતો તે એ છૂપાવતી ન હતી. એના પિતાએ એનું વાગ્દાન મ્હારી સાથે કર્યું હતું અને જો એ વધુ જીવ્યા હોત તો લગ્ન પણ કરત. એમના મરણ પછી છૂપી રીતે જ્યાં અહીં નાસી આવી અને આ અખીરદારને પરણી. મ્હેં બીજો ધંધો લીધો હોત તો એ મ્હને પરણ્યા સિવાય રહેત નહિ એવી મ્હારી ખાત્રી છે. કેટલીક મ્હેનતે મ્હને એનું સરનામું તથા લગ્નની ખબર મળી. મ્હેં એને લખ્યું પણ જવાબ ન મળ્યો એટલે અહીં આંચો અને એ વાંચી શકે એવે સ્થળે મ્હારો સંદેશો છૂપી બિપિમાં લખ્યો.

‘મ્હને અહીં આંચે એક મહિનો થવા આંચો. આંચો ત્યારથી જ હું અમરતવાડીમાં રહ્યો હતો. એ સ્થળ એકલવાયું છે અને મ્હને એવી જગ્યા મળી હતી કે જ્યાંથી રાતના હું કોઇને પણ ખબર પડ્યા સિવાય બહાર દરી ફરી શકું તથા જઈ આવી શકું. મ્હારા સંદેશો જ્યાં વાંચતી હતી. એક વખત તો એણે એની નીચે જવાબ પણ લખ્યો હતો. પછી મ્હારો મિત્રજ ગયો મ્હેં એને ધમકી આપવા માંડી. એણે મ્હને કાગળ લખ્યો અને જતા રહેવાની આજીજી કરી. એના ધણી પર આક્રમ આવશે તો એનું જીવન ધૂળધાણી થઈ જશે માટે દયા કરીને ચાલ્યા જવું એનું પણ એણે લખ્યું હતું. કાલે રાત્રે ત્રણ વાગ્યે જ્યારે એના ધણી ભર ઊંઘમાં હશે ત્યારે વાંચનગૃહની બારી આગળ આવી મ્હારી સાથે વાત કરશે એમ પણ વધારામાં જણાવ્યું હતું. એ સુજળ નક્કી કરેલે વખતે એ બાસી આગળ આવી અને પોતાની

સાથે નાણાંની સારી રકમ પણ લઈ આવી. પાછા જવાને લલચાવવા ખાતર એ રકમ એ મહેને આપવા તૈયાર હતી. આથી મ્હારે પિત્તો ઉછળ્યો, મહેં એનો હાથ પકડ્યો અને બહાર ખેંચી. એ વખતે હાથમાં રિવોલ્વર લઈને એનો ધણી ફોડી આવ્યો. જ્યાં નીચે એસી ગઈ અને અમે એક બીબની ઉપર વેર લેવા તલસતા હતા. હું કાંઈપણ નુકશાન કર્યાં સિવાય નાસી જવા તૈયાર થયો. એવામાં એણે પિરતોલ ફોડી અને એનો બાર ખાલી ગયો. એ જ વખતે મહેં પણ રિવોલ્વર ફોડી ને મ્હારી ગોળી લાગતા વેંત જ એ ગબડી પડ્યો. હું બાગમાં ચઢને નાસી છૂટ્યો. જતાં જતાં બારી બંધ થયાનો અવાજ પણ મહેં સાંભળ્યો. ખરી હકીકત આ છે. એમાં એક અક્ષર પણ ખોટો નથી. તે પછી શું બન્યું તે અહીં ચાલ્યો ચાલ્યો. આવીને પકડાયો ત્યાં સુધી મહેને ખબર નથી.’

એ વાત કરતો હતો એટલામાં પોલિસ પાટી સાથે મોટર આવી ગઈ હતી. ઇન્સ્પેક્ટર મહેરવાનજીએ એ વિષેની અમને ખબર આપી અને એમના કેદીને કહ્યું :

‘હવે જવાને વખત થયો છે.’

‘મ્હારે જવાને મળવું છે.’

‘એ બને એમ નથી. હજી એની મૂર્છા વળી નથી. મી. જયંત! હવે કદાચ મ્હારે કોઈ અગત્યનો કેસ હાથ ધરવાનો હશે તો આપની મદદ લીધા સિવાય નહિ રહું. આપની મદદ લીધાય એવી નથી.’

અમે બારી આગળ હતા હતા મોટર હંકારાઈ જતી બેઠ. હું પાછો ફર્યો તેવી મ્હારી નજર અરવિંદે નાખી દીધેલા કાગળિયા પર પડી. જયંતે એને લખેલી ચીઠ્ઠી હતી.

‘તારાથી વંચાતી હોય તો વાંચી બે નટવર!’ જયંતે હસીને કહ્યું.

એ તાડવનૃત્યની છૂપી લીપિમાં નીચે મુજબ હતી :

‘મહે’ સહમબંધુ તે મુજબ વાંચશે તો એ ‘અહીં જલદી આવો’ એમ વાંચશે. મ્હારી ખાત્રી હતી કે એ આમંત્રણને માન આપીને એ આવ્યા સિવાય નહિ જ રહે. અને એ જ્યાં સિવાય બીજાએ લખ્યું હશે એ એની કલ્પનાની બહારની વાત હતી. આખરે એ આવ્યો અને આપણે આપણા અસીલને ન્યાય અપાવવામાં ફતેહમંદ થઈ શક્યા. આપણી બાડીનો વખત થવા આવ્યો છે એટલે વખતસર પહોંચી જવું એમ છે. ચાલ, હવે બાડીની ગોઠવણ કર તો.’

અમે વખતસર ટ્રેન પર આવી પહોંચ્યા.

છેલ્લે એક બે બાળતો નોંધવાની રહે છે.

અરવિંદને જીલ્લાની સેશનકોર્ટમાં ફાંસીની સજા થઈ હતી પણ તે હાઇકોર્ટે ફેરવીને જન્મદેશનિકાલની કરી હતી. પહેલો બહાર મી. દેશાઈએ કર્યો હતો એ મુદ્દાપર હાઇકોર્ટે સજામાં ફેરફાર કર્યો હતો.

જ્યાગૌરી થોડા વખતમાં સાજી થઈ ગઈ હતી અને હજી એ એક આદર્શ વિધવા તરિકે પવિત્ર જીવન ગાળી પોતાનો સમય ગરીબોની મદદમાં તથા દુઃખ ટાળવામાં ગાળે છે.

એને થયેલો બા પડતાં પડતાં મી. દેશાઈના હાથમાંથી રિવોલ્વર છટકીને પડતાં અકસ્માત થોડો દબાઈ ગયાથી થયો હતો.

મધરાતની મહેમાન

‘કુટલાક ગુન્હેગારો એવા હોય છે કે જેઓ કામદાની યુગાળમાં બિલકુલ ફસતા બ નથી છતાં એમના ગુન્હા એવા હોય છે કે ફાંસીની સજા પણ એમને માટે પુરતી નથી. સમાજને માટે એમની હસ્તી બચાંકર શાપરૂપ છે.’ પંડિતજીએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

‘એ ખરું, પણ આપણાથી એવા ગુન્હેગારોને સજા કરાવી શકાતી નથી તેમજ કાયદાની અદાલત એમને સજા કરી શકતી નથી એટલે એ ઘોડો ફાવી બચ છે.’ મહેં કહ્યું.

‘મ્હારી બાણમાં એવા ત્રણ માણસો છે. એમાંનો દરેક બનતી ઉતાવળે મૃત્યુનો મહેમાન થવાને લાયક છે. એમણે કૈંકનાં જીવન બરબાદ કર્યાં છે, કૈંકને પરેશાન કર્યાં છે અને કાયદેસર રીતે અનેક કાળાં ધોળાં કર્યાં છે.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘છતાં એમની સામેનો એક પણ ગુન્હો બહેર અદાલતમાં

પુરવાર થઇ શકે એમ નથી એ જ મોટી પીડા છે ને !' મહેં કહ્યું.

આ રીતે અમે કેટલીયે વાર ચર્ચા કરતા, અદાલત અને કાયદાની ઉણપો વિચારતા અને એ ઉણપોનો હવે હરામખોરો કઇ રીતે લાભ લેતા તે બોલતા.

કેંક કામ પ્રસંગે મ્હારે બહાર ગામ જવાનું થયું હતું, પંડિતજી પણ કાનપુર તરફ ગયા હતા, અને જયંત એકલો જ મુંબાઇ ખાતે હતો.

પંડિતજીએ કાનપુરમાંથી કેટલીક પુરાણી ચીજોની ખરીદી કરી હતી અને એ ચીજો મુંબાઇ મોકલી આપી હતી. મ્હારા પાછા ફર્યા પછી એક દિવસ બપોરના મહેં પંડિતજીએ મોકલાવેલી ચીજો બોવા માંડી. મ્હારી અબયળી વચ્ચે એક જૂની કારાખીરીની બરણીમાં ભરેલા કાગળો ખાલી કરતાં તેમાંથી એક સાકળી મળી આવી. એ સાકળીએ એક સુંદર ચકતું—રામ પગલા જેવું જડેલું હતું અને એમાં અરબી ભાષામાં કેંક લખાણ હતું. એ ચકતું ધ્યાન દઇને બેયું તો સોનાનું હોય એમ મ્હને લાગ્યું.

હું એ બધું બોલો હતો તે વખતે મ્હારા મિત્ર હરિપ્રસાદ પાસે બેઠા હતા. હરિપ્રસાદ 'મુંબઇ સમાચાર' પત્રમાં છે અને મસ્તકીરને નામે એ પત્રમાં રસના ચટકા લખે છે. એમણે એ ચકતું બેયું. એના પરનું લખાણ બેયું પણ અમે બન્ને એને ઉકેલી શક્યા નહિ. જે સંભોગોમાં એ સાકળી અને ચકતું અમારી પાસે આવ્યાં હતાં તે મહેં એમને બહાળ્યું, તેમજ જયંતના વિચિત્ર સંગ્રહસ્થાનની વાત કરી. એ ભાઇ તો આવી ખબરના બારે રસિયા હતા એટલે એમણે તરત જ આ બધી હકીકત મરીમસાલા સાથે 'મુંબઇ સમાચાર' છાપી નાખી અને જયંતના વિચિત્ર સંગ્રહસ્થાનનું આકર્ષક વર્ણન પણ આપ્યું.

જયંતના એ સંગ્રહસ્થાનમાં એકેય કિંમતી ચીજ

હતી પણ અનેક વિચિત્ર ચીજો હતી અને એ દરેકને પોતપોતાનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ હતો. દાખલા તરિકે એક દોરડાનો એ ઈંચનો કકડો લખ્યો: એની પાછળનો ઇતિહાસ થોડો જ રસિક છે. એ દોરડાથી પંડિતજી લટકી ગયા હોત પણ જ્યંતે એમને બચાવી લીધા હતા. એજ રીતે દરેક વસ્તુનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ હતો અને જ્યંતે એમને એ ઇતિહાસના સ્મારક તરિકે બળવી રાખતો હતો.

આ બધાનું રસભર્યું વર્ણન મસ્તફઝીરે લખી નાખ્યું હતું. જ્યંતે એ વાંચ્યું અને મ્હને કહેવા માંડ્યું: 'નટવર! તને આ તે શું સુઝ્યું? એ બાઈસાહેબને તે વાત કરી અને એમણે આ બધું લખી કાઢ્યું એટલે હવે મ્હારી જગ્યા ઉભી થશે. કાં તો કોઈ નવરો તંત્રી મ્હને એના છાપા માટે એક લેખમાળા લખી આપવા વિનંતિ કરશે અથવા કોઈ સજ્જન એ સંગ્રહસ્થાન બેઠા માટે નાહકનો તરફી આપશે.'

'એમાં શું?' મ્હેં કહ્યું. 'મસ્તફઝીરે ઉલટું એ વિચિત્ર સંગ્રહસ્થાનને પ્રસિદ્ધમાં આણ્યું!'

'તેની ના નહિ, પણ નટવર! એ ચકતા ઉપર શું લખ્યું છે તે તે વાંચ્યું?' જ્યંતે પૂછ્યું.

'અમે એક જણે બેયું એટલું જ; બાકી એના પરનું લખાણ અરબીમાં હોવાથી અમે વાંચી શક્યા નહિ.'

'તો પછી તમારી મજા અધૂરી રહી.' જ્યંતે કહ્યું અને એણે એ ધ્યાન દઇને બેયું. એને એમાં કેંક રસ પડતો લાગ્યો.

એ વાતને પંદરવીસ દિવસ વહી ગયા.

એવામાં મ્હારે પાછું વડોદરા જવાનું થયું. પંડિતજી હજી પાછા ફર્યા ન હતા. જ્યંતે ફરીથી એકલો પડ્યો.

એનામાં બિલાડીના કેટલાક ગુણ ઉતર્યા છે અથવા તો બિલાડીના ગુણ એણે કેળવ્યા છે. એ ઊંચતો હોય છતાં આજુ-

બાજુનો જરા જેટલો અવાજ એને સચેત કરવા પ્રરતો છે. એને માણસનો અણસાર લાગ્યો એટલે એ બર ઊંઘમાંથી બાગ્યો. ઘસઘસાટ ઊંઘમાંથી એકદમ સચેત થતાં એક શ્વસ કરતાં એને વધુ વખત લાગતો નથી.

એને સુવાનો ખંડ મોટો હતો. એ ઘોરતો પણ સારી રીતે. ઉનાળાના દિવસ હતા અને ધામ થતો હતો એટલે એણે મારી ઉપરાંત એ ખંડનું બારણું પણ ખુલ્લું રાખ્યું હતું.

એ એકદમ ઉભો થયો. કાન સચેત કર્યાં. એણે પગરવનો આછો અવાજ ફરી સંભળ્યો. દોષ દાદર ચઢીને ઉપર આવતું હતું.

જ્યંત થોભ્યો. આવનાર વ્યક્તિ ઉપર આવી. એ પોતે તૈયાર હતો. એણે એકદમ વિજળીનું બટન દાખ્યું. બત્તીના પ્રકાશમાં એણે એક માણસને જોયો. એ જ્યંતને ભેઠ ચરચરી ગયો.

‘તારા હાથ ઊંચા કર નહિતર પેટમાં જ સીધી ગોળી મારીશ, એટલે ચાર દિવસ સુધી રિબાઇ રિબાઇને મરીશ.

દાદર પર ચઢતી બીજી વ્યક્તિ અધવચેજ અટકી ગઈ. જ્યંતે એ તરફ નજર નાખી અને ધમકી આપી. એ વ્યક્તિ ઉપર આવી.

એ એક પારસી કુમારીકા હતી. એને ચોરી કરવા આવેલી ભેઠ જ્યંતને નવાઇ લાગી.

એણે બન્નેને ધમકીથી નીચે ઉતાર્યાં અને પોતે તેમની પાછળ નીચેના ખંડમાં આગ્યો.

‘હવે તમે બન્ને એસી બવ.’

એણે પેલા માણસ તરફ બેઠું. એ જેલમાંતું પંખી હતું. જેલની મજા એણે ભોગવી હતી અને એ મજા ભોજવવાની ફરીથી તેમણી કરતો હતો.

એની સાથીદાર માટે એકદમ નિર્ણય પર આવતું સુસ્કેલ હતું.

‘માફ કરજો મહેરબાન! આમાં બધો વાક મ્હારો પોતાનો.

‘એ’ એણે કહ્યું.

જયંતને એ સંભળીને સંતોષ થયો. એ કેળવણીથી લાગી. એનો અવાજ કામળ હતો અને એનું સામાજિક સ્થાન જે જયંતને ઘણું ઉચું લાગ્યું હતું તે બતાવી આપતો હતો.

એ દેખાવડી હતી. એકઃએક અણુધાર્યા સંભોગોમાં મુકાવાથી એ ગભરાઈ ગઈ હતી.

‘આ માણસ બિલકુલ ભ્રમભર્યો નથી.’ એ બાઈએ ધીમેથી કહ્યું: ‘હું એને લઈ આવી છું. મહારા એક સગા એને મદદ કરતા હતા, એટલે એ એમને મળવા આવ્યો હતો ત્યાં મહે’ એને મહારી સાથે આવવા...’

‘અને એને મહારે’ બર ફાડવા આગ્રહ કર્યો એમજ ને?’ જયંતે વચ્ચેજ પૂછ્યું. એણે ડોકું હલાવી દા કહી.

‘કૃપા કરી એને જવા દો. એના ગયા પછી આપણે વાત કરીશું. એનો કૈંજ વાંક નથી. હુંજ ગુન્ડેગાર છું.’

જયંતે ટેબલનું ખાનું ઉઘાડ્યું. એમાંથી એક કાગળ અને શાહીનું પેડ કાઢીને પેલા માણસની પાસે મુક્યા.

‘એના પર તારી આગળીએની છાપ પાડી આપ’ જયંતે સૂચના કરી.

‘શા માટે?’ એણે શંકિત નજરે પૂછ્યું.

‘તારી જરૂર પડે તો પત્તો લગાડવા. સમજ્યો? ચાલ, જલદી કર.’

એણે ના છૂટકે એક પછી એક દસે આગળાની છાપ પાડી આપી. જયંતે એ ભ્રમ. એને સંતોષ થયો.

‘આ બાજુ ચાલ.’

જયંતે એને આગળના દરવાજા તરફ ધકેલ્યો. બારણું ઉઘાડ્યું અને એને બહાર કાઢ્યો.

‘તારે પિરતોલ રાખવાની જરૂર નથી.’ એમ કહીને

જ્યતે એની પિસ્તોલ ઝુટવી લીધી. એમ કરતાં એના રાડોડી પંખનો પેલાની હડપચીએ ઝટકો લાગ્યો અને એ ગબડી પડ્યો.

‘મ્હને એણે આપેલી.’

‘અને તેનો તને બદલો મળ્યો.’ એમ કહીને હડપચીએ મથેલું ઢીમું આંગળીથી બતાવ્યું.

બારણું બંધ કરીને એ અંદર આવ્યો.

પેલી કુમારિકા સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠી હતી.

‘એ મથો? ઠીક થયું. તમે એને ધપો લગાવ્યો. ખરું ને? મ્હેં એમ સાંભળ્યું ખરું.’ એણે કહ્યું અને વળી ઉમેર્યું ‘તમને એમ નથી લાગતું કે મ્હેં આ મુખાંધભયું પગલું શા માટે ભયું?’

જ્યતે ડોકું હલાવી ના પાડી.

‘ઉલટું એજ સહમજતું નથી. કારણ કે અત્યારે મ્હારા હાથમાં કોઈ ભેદી કેસ નથી કે જેથી કોઈ એને લગતા અગત્યના કાગળો કે કું લેવાને માટે ભોખમ બેડે. મ્હને એટલું તો લાગે છે કે તમારા કોઈ સનેહી કે સંબંધી, ભાઈ, બાઈ કે મિત્રપાત્રને—’

એણે એના મુખ પર સ્મિત તરવરતું બોલ્યું.

‘નારે! આપે અન્યાય કર્યો જ નથી. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈ પણ પ્રકારનું તમે મ્હને નુકશાન કર્યું જ નથી. અને ભેદી કેસ કે કાગળો જેવું કું જ નથી.’

‘તો પછી મ્હારે હાર કબ્બ કરવી રહી.’ જ્યતે હસીને કહ્યું.

‘મ્હારે આપને બધી વાત માંડીને કહેવી બેઠીએ.’ એણે કહ્યું: ‘સૌથી પહેલાં તો મ્હારું નામ શીરીન મ્હેતા. મ્હારા પિતાજી ડૉક્ટર સૌરાજી મ્હેતાનું નામ આપે સાંભળ્યું જ હશે. વીસેક દિવસ પછી મ્હારા લગ્ન થવાનાં છે અને એટલા

માટે જ હું આપના મકાનમાં ચોરી કરવા આવી હતી.’

જયંતને નવાઇ લાગી.

‘તમે લગ્નની ભેટ મેળવવા માટે આ પગલું ભર્યું હતું એમ જ ને ?’

અને એની અભયબદ્ધ વચ્ચે એણે હા પાડી.

‘આપનું એ અનુમાન જરાબર છે.’ શીરીને કહ્યું. ‘મહે’ મૂર્ખાઈ કીધી અને આ રીતે આવી. હું આપને જરાબર ઓળખતી નહોતી નહિતર સીધી રીતે આવીને જ માગણી કરત.’

‘એવી તે કંઈ ચીજ છે કે જેને માટે તમારે આ ભ્રમ ઉઠાવવું પડ્યું ?’

‘પેલું અરખી લખાણવાળું ચકતું.’ એણે ધીરેથી કહ્યું.

જયંતની ખાત્રી થઈ કે એ સાચું જ બોલતી હતી.

‘એને લગતી હકીકત ‘મુંગઈ સમાચાર’ માં આવી હતી.’

એ બોલી.

‘પણ એમાં તે એવું શું છે ?’ જયંતે પૂછ્યું.

એણે જરા અચકાઈને પૂછ્યું :

‘આપને બધી વાત બાલુવી છે ? તમે કહો તો ખુલાસેથી કહું.’

જયંતે ડોકું હલાવી હા પાડી.

‘જરૂર. એ ખુલાસો પોલિસ અમલદાર કે મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કરવાને બદલે મ્હારી પાસે કરો એ તમારા હિતની વાત છે.’

એની એ સચનામાં મીસ મહેતાને કરડાપણા અનુભવ થયો.

‘મ્હારા લગ્ન મેજર રાણીના સાથે થવાનાં છે અને એવણે હું અહીં આવી છું તે ખબર નથી. તેઓ આ વાત બાલુશે ત્યારે એમને જબરો આજ્ઞાત થશે.’

તે પછી એણે પોતાની હકીકત કહેવી ચર કરી.

એનો પહેલો વિવાહ બીજા ઈક ડૉક્ટર સાથે થયો હતો અને છેલ્લી લઠાઈ વખતે એમાં ભાગ લેવા એ પેલેસ્ટાઈન તરફ ગયા હોવાથી લગ્ન થયું ન હતું. એ થતા પહેલાં જ લઠાઈનો ભોગ ચમ ગયા.

‘તે પછી હું મેજર રાણીનાના સંસર્ગમાં આવી. તેઓ પણ પેલેસ્ટાઈન ખાતે હતા અને એવણે મને પહેલાં પૂના ખાતેથી લખ્યું હતું તેમજ માનેકજી આપેલા કાગળો મોકલ્યા હતા. એ મરણ પામ્યા તે આગમય તેમણે એ રાણીનાને આપેલા. તે પછી એવણે મુંબાઈ આવ્યા, અમને મળ્યા અને હું તેમના તરફ આકર્ષાઈ. હજીબી બાવાજીને એવણે માટે જોઈએ તેવી ખાત્રી થઈ નથી પણ મહેં જ લગ્નને માટે ઉતાવળ કરી છે.’

એણે થોડી વિશ્રાંતિ પછી આગળ ચલાવ્યું.

‘બાવાજીની ખરે પૂછો તો અમારાં લગ્ન બાજત નાપંદબી છે અને અમે ચૂપચાપ પરણી જવાનાં છીએ. જુઓને મી. જયંત! મદારાં માયજી તરફથી મને ઘણી સારી રકમ મળેલી છે અને રાણીના પણ પૈસાદાર થશે. વાત એમ છે કે ગઈ લઠાઈ વખતે એ તુર્કીઓના હાથમાં કેદ પકડાયા હતા, તે વખતે એમને સીરીયામાં એક ઠેકાણે સોનાની ખાણ છે એની ભરોસાપાત્ર માહિતી મળી હતી અને એ માહિતી જે ચક્રતાની હું વાત કરું છું તેના ઉપર કાતરાવેલી છે. એમણે એક તુર્કનો જીવ બચાવ્યો હતો અને તેના બદલામાં એણે એ સોનાની ખાણની માહિતી એમને આપી હતી, તેમજ તેણે અરબી ભાષામાં એ ચક્રતા ઉપર કાતરી આપી હતી. લઠાઈ દરમિયાન રાણીનાએ એ ચક્રતુ કેથે ગુમાવી દીધું અને એનો પત્તો લાગ્યો નહિ પણ જ્યારે એમણે ‘મુંબઈ સમાચાર’ માં મસ્તકીરનો લેખ વાંચ્યો અને એમાં આપેલું તમારાં વિચિત્ર સંગ્રહસ્થાનનું વર્ણન તેમજ તેમાં

થતો આ ચક્રતાનો ઉમેરો એ બધું ધ્યાન દઇને બેયું ત્યારે એમના જીવને થણો સંતાપ થયો. સંતાપ એટલા માટે થયો કે વખતે કોઇ એ ચક્રતાનું લખાણ ઉકેલે અને તેના ઉપરથી સૌનાની ખાણનો પત્તો એમના પહેલાં મેળવી લે તો એમની બધીયે મુરાદ મનમાં જ રહી જાય. મહેં એવણને તમને મળવાની અને એ ચક્રતું પોતાનું છે એમ કહીને માગણી કરવાની સચના કરી તે એવણને રૂચી નહિ. ઉલટા એવણ થણી જ ચિંતા કરવા લાગ્યા. છેવટે મહેં આ ગોઠવણ મહારા મન સાથે નક્કી કરી. એવણને જાત જાતના માણસો સાથે સંબંધ છે. બલ્લને આ જાતના કામનો અનુભવ હોવાથી મહેં એને વાત કરી અને મહારી સાથે આવવા સમજાવ્યું. એ કબૂલ થયો. એ ચક્રતું કયાં હશે તેનું મહેં અનુમાન કયું હતું—

‘આ ચોરી બાજતની ગોઠવણ મેજર રાણીનાએ નહિ પણ તમે પોતે જ કરી હતી એ તમે ખાત્રીથી કહો છો ?’

શીરીન જવાબ આપતાં અચકાઇ.

‘એમણે તો હસતાં હસતાં એવી વાત કરેલી કે ચોરી કરવી બેઇએ.’

‘અને એ ચોરી તમારે કરવી.’ જયંતે ઉમેયું.

જયંતની વેધક દષ્ટિ શીરીન પર હતી. એનાથી તે સહન ન થઇ શકી.

‘હસતાં હસતાં સચવેલું ખરું. એમણે કહેલું કે મહેં કોઇ હેરાન કરશે નહિ અને મશ્કરી ખાતર મહેં એ માથે લીધેલું એવો પણ બચાવ થઇ શકે. ખરેખર એ બધું તદ્દન મૂર્ખાઇબધું હતું એ હું કબૂલ કરું છું બાવાજી બે બણે તો—’

‘જરાજર છે.’ જયંતે વચ્ચે જ કહ્યું : ‘હવે આ ચોરીની વાત પડતી મૂકીએ. તમારા બેકના ખાતામાં કેટલા પૈસા છે ?’ શીરીને અબચખીથી એના તરફ બેયું.

‘આશરે સાઠ હબર.’ એણે કહ્યું: ‘તાજેતરમાં મહેં કેટલાક એણું ડીવીડંડ આપતા શેર વેચી નાખ્યા છે.’

જયંત હસ્યો.

‘કારણ કે તમે કોઈ સારું ડીવીડંડ આપનાર શેરની વાત સાંભળી છે—’

એના કહેવાનો ભાવાર્થ શીરીન તરત જ સમજી અને બોલી:

‘નારે ના! તમારું એ અનુમાન જોડું છે મી. જયંત! મેજર રાણીના ફક્ત એકજ હબર રૂપીઆ એમની સીન્ડીકેટમાં રોકવા કહે છે. એમને આડસોની કે હબરની જરૂર પડશે તે એવણે ચોક્કસ કહ્યું નથી. એથી એક પાંચ પછી વધારે રોકવા દેવાની એ ના પાડે છે. આવતી કાલે એવણુ પટણા જવાના છે અને ત્યાંથી પાંચ રૂપાં પછી અમે પરણી જવાના છીએ.’

‘કાલે ક્યારે?’

‘કાલે રાત્રે.’

‘એટલે આજે રાત્રે ખરું ને?’

શીરીને ઘડિયાળ પર નજર નાખી. કલાક કાંટો એક ઉપર હતો એટલે એ હસીને બોલી:

‘હાજી. આજે રાત્રે.’ અને એણે ઉમેર્યું: ‘મી. જયંત! મહેં તમારે તેમજ તમારા મિત્રો માટે ઘણું સાંભળ્યું છે એટલે આશા રાખું છું કે તમે અમારી આ બધી વાત છૂપી રાખશો અને કોઈને જણાવશો નહિ. મ્હારામાં અક્કલ હોત તો સીધે સીધી કાલે આપની પાસે આવી હોત અને એ ચકતું આપવા વિનંતિ કરી હોત. એને માટે તમે કહ્યું હોત તો પુરતી કિંમત આપી હોત. એમ કરવામાં હજી પછી કે મોડું તો નથી થયું ને?’

જયંતે ડોકું હલાવી હા પાડી.

‘બહુજ મોડું થયું છે, હું એ ચીજને ‘માદખીરી દાખલ રાખું છું. તમે એ પછી વાચ્યું હશે કે મ્હારા સંપ્રદરમાનની

દરેક ચીજ નજવી કિંમતની હોવા છતાં તે દરેકની પાછળ એના રસિક ઇતિહાસ હોય છે એટલે એ ચીજ હું બાગ્યે જ કાઢને આપું છું. એ તો ઠીક પણ તમે ક્યારે ચેક આપવાના છો ?

‘હજી તમને રાણીના માટે શંકા છે ? મહેં એવણને મઠ કાલે જ ચેક આપ્યા છે.’

‘હબરનો કે આઠસોનો ?’

‘એનો નિશ્ચય એવણે જ કરવાનો છે.’

‘કુછ ઝેકનો ?’

‘સેન્ટ્રલ.’

જયંત હસ્યો ને ઓલ્યો :

‘હવે તમને વધુ તરફી નહિ આપું. મીસ મહેતા ! ચોરી કરવી એ તમારો ધંધો નથી અને બનિયમાં પણ એ ધંધામાં ન પડવાની મ્હારે તમને સલાહ આપવી બેઠકી.’

‘તમે મ્હને ચોલિસને તો નથી સોંપતાને !’ એણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘હજી વાર છે.’ જયંતે કહ્યું.

એણે દરવાજો ઉઘાડ્યો એટલે બહાર મઠ. જયંત એની પાછળ બેઠ રહ્યો. નાકા ઉપરથી એણે ટેકસી કરી દીધી.

સવારે સાત વાગ્યે એ ઉઠ્યો.

બપોરે એ સેન્ટ્રલ ઝેકમાં ગયો.

સવા ત્રણ વાગે એણે મેજર રાણીનાને એક ચેક કાઉન્ટર પર રજૂ કરતાં બેઠા.

થોડીવારે એ ચેકનાં નાણાં એમને મળ્યાં અને એ લખને તેઓ બહાર પડ્યા.

જયંતે બેયું તો એમનો ચહેરો બહાર જતી વખતે ઘણો જ પ્રયુક્તિત હતો.

જયંત ત્યાંથી સીધો ધોરીબંદર પર ગયો. એણે બેયું તો

મેજર રાણીનાએ નાગપુર મેલમાં સેંકડ કલાસ બર્થ રીઝર્વ કરાવ્યા હતા. એની બાજુના ખાનાનો બર્થ એ પોતાને માટે રીઝર્વ કરાવી આવ્યો.

ગાડી ઉપડવાનો વખત થતા પહેલાં મેજર રાણીના અને મીસ શીરીન મ્હેતા આવી લાગ્યાં. રાણીનાએ પોતાની બેઠક લીધી. સડભાંગે ગાડીમાં બધાં જ ઓછાં પેસેંજર હતાં. રાણીના પોતાના કંપાર્ટમેન્ટમાં એકલો જ હતો.

ગાડી ઉપડી, શીરીને રૂમાલ ફરકાવીને સાહેબજી કરી લીધા.

કલ્યાણ વટાવ્યા પછી રાણીનાએ સવાની તૈયારી કરી.

બહુ જ સંભાળથી બર્થમાં રાણીનાના કંપાર્ટમેન્ટમાં ગયા. નાથ જેમ શિકાર પર તરાપ મારે તેમ રાણીના પર એણે તરાપ મારી. એ બચતું બટન દાઢે તે પહેલાં એને નીચે નાખ્યો અને કહ્યું :

‘કેમ છો ? મી. ફૂપર !’

રાણીનાએ ગભરાઇને પૂછ્યું.

‘તમે કાણ છો ?’

‘મને નથી ઓળખતા ?’

‘નાજી.’

‘મહાર્’ નામ બર્થમાં. તમારું નામ ફૂરામજી ફૂપર. તમે પેલેસ્ટાઇનમાં હતા અને છેલ્લી લડાઇમાં તુર્કોના બસસ તરિકે કામ કર્યું’ હતું. તમે આપણા લશ્કરને લગતી બધી જાતની શત્રુને વેચી હતી. અને આપણા જ બાત બાઇઓનો કચ્ચરલાણુ કઢાવ્યો હતો.’

‘એ બધાંનું હમણાં શું છે ? તમારે શું બેઠકો છીએ ?’

‘આજે બપોરે સેન્ટ્રલ ઝૉનમાંથી તમે ઉપડ્યા તે પૈસા.

મીસ શીરીન મ્હેતાએ તમને કારો ચેક આપ્યા હતા એટલે તમે એને ખાતે જમે હતી તેટલી રકમ-ગ્રગભગ બધીજ રકમ

ઉપાડી છે તે. એને તો ફાણ બણે ક્યારે ખબર પડશે !’

‘એમ બાબત છે ! મહેને લાંટવો છે ?’

‘બહુ બરબડ કરવામાં માલ નથી.’ જ્યંતે કહ્યું.

મેજર રાણીના ઉર્ફે ફરામજી કૂપરને પોતાના પેટને રિવોલ્વરની નળી અડકેલી જણાવ એટલે એણે તરત જ પોતાના ખીસ્સામાંથી નોટાનું બંડલ કાઢી આપ્યું. જ્યંતે તે પોતાના ખીસ્સામાં પૂકવ્યું.

‘મી. જ્યંત ! તમે બહુ ઉંડા પાણીમાં ઉતરો છો. આનું પરિણામ સારું નહિ આવે.’

‘એમકે ! મહેં પેલા ચકતા પરતું લખાણ બેયું છે. એ તમને લટકાવી દેવા માટે પુરતું છે. તુર્ક લશ્કરમાં ગમે તે વખતે તમને દાખલ થવા દેવા માટે આપેલો એ પાસ છે અને એમાં તમારું નામ સ્પષ્ટ લખેલું છે. અને એ ચોરવા માટે તો તમે મીસ મેતાને ફસાવીને મોકલેલી. તમે એને પરણવાના પણ ન હતા. તમારી સ્ત્રી હયાત છે અને પારસીઓનો કાયદો એ સ્ત્રીની છૂટ આપતો નથી. કેટલા રૂપિયા તમે ઉપાડ્યા હતા ?’

‘ચાલીસ હજાર. મીસ મેતા એને માટે મ્હારી સામે કે પગલાં—’

‘હવે શા માટે ભરે ! તમારા જેવા દેશદ્રોહીને તો ફાંસીની સજા કરવી બેઠકે જતા હાલ તુરત આટલું બસ છે—’

એમ કરીને જ્યંતે એને પોતાના રાંઠોડી હાથથી બે મુઠ્ઠા લગાવી દીધા. એ એકદમ ધૂર્છા ખાઇને પડ્યો.

એવામાં નાસિકરોડનું સ્ટેશન આવ્યું એટલે જ્યંતે ઉતરી પડ્યો.

બીજી ટ્રેનમાં એ મુંબાઈ આવ્યો.

મીસ મેતાને એણે મળવા ભાલાવી. એ આવી એટલે એણે કૂપર પાસેથી લીધેલી નોટાનું બંડલ એને આપતાં કહ્યું :

‘તમારી ખાત્રી ન હતી પણ મેજર રાણીનાથી તમારો વિશ્વાસઘાત કરીને આ રકમ જૈંકમાંથી ઉપાડી હતી. એના જેવા ભામટાઓની બળમાં ફસાતાં સત્તર વાર વિચાર કર્યો અને લગનની બાબતમાં તમારા બાવાજીની સંમતિ સિવાય કેં પણ કરતાં નહિ. તમે છતી આંખે કેવા ખાડામાં પડ્યા હતાં તેનો ખ્યાલ આવે છે!’

‘બપોળે વાર આપે મ્હને જાણાવી! મી. જયંત! તમારો તે ફટલો ઉપકાર માનું!’ શીરીને ગળગળી થતાં કહ્યું.

તરંગિણી

શિઆળાની એક સાંજે અમે બેઠે જલ્લુ બેઠા હતા અને ઘણું દિવસે મળ્યા હોવાથી નવી જૂની વાતો કરતા હતા.

‘નટવર, આ કાગળો વાંચવા હોય તો.’ એમ કહી જયંતે મ્હને કેટલાક કાગળો આપ્યા અને ઉમેયું. ‘અલબત્ત-તારી મ્હેનત નકામી નહિ જાય. એમાંથી કાંઈક તો તને મળશેજ.’

એ કાગળો મ્હેં હાથમાં લીધા. ભુખરા રંગના કાગળો ઉપર ગુજરાતીમાં જ લખેલું હતું.

‘‘તરંગિણી’’ ના વિચિત્ર-વાતના એ કાગળો છે અને એમાંની પહેલી ચીઠ્ઠી વાંચતાં જ નવનીધરાય દેસાઈ જે. પી. એટલા જાણી ગભરાઈ ગયા હતા કે-તેમનું મરણ નીપજ્યું હતું.’

મ્હેં એ ચીઠ્ઠી કાઢીને વાંચવા-માંડી. તે આમ હતી-

‘શેઠજી, હમણાં નાસીકનો મામલો જોત જોતામાં ખરાબ ને ખારો થયો છે અને પેલા ધનજીએ સાંભળવા સુજ્ય આટો અડદીયા સાથે બાફ્યો છે અને તો જલદી કામ પતાવી નાસીક ઉપડી જાઓ.’

જ્યારે હું આ વાંચતો હતો ત્યારે જ્યંત મારા ચહેરા પર એને લીધે થતા ફેરફાર ધ્યાન દઇને બેતો હતો.

‘તને એમાં વિચિત્રતા લાગે છે?’ તેણે પૂછ્યું.

‘આ ધૂળ જેવા કાગળીયાથી એવો તે શો ત્રાસ થયો કે તારા જે. પી. એ દેહ છોડ્યો? જરા ધ્યાન આપ્યા સિવાય કાંઈ વેપારીએ લખ્યો લાગે છે.’

‘બનવા ભેગ છે. પણ એનો વાંચનાર ખાધે પીધે સુખી તંદુરસ્ત અને હિંમતવાન હોવા છતાં એ વાંચતાં વિજળીનો ધક્કો લાગ્યો હોય તેમ મરી ગયો.’

‘નવાઈ જેવી વાત લાગે છે!’

‘એમ ન હોત તો તારું હું ધ્યાન ન ખેંચત. એક વાત કહી દઉં. મહેં સૌથી પહેલો કાંઈ કામમાં હાથ નાખ્યો હોય અને મહેં પ્રેતસાહન મળ્યું હોય તો તે આ કામમાં જ અને એ મહેં થણું ખરું પહેલું જ હાથ ધર્યું હતું.’

જ્યંતને મહેં થણીયે વાર પૂછ્યું—હવે કે આ વિચિત્ર ધંધાનો નાદ એને શાથી અને ક્યારથી લાગ્યો પણ એ તો લંબાવ્યે જ રાખતો હતો. આજ સુયોગ્ય અવસર આવીને બેઠું મહેં આનંદ થયો. આજે એ તાનમાં હતો અને એનો અતુભવ હવે જણાવશે જ એમ મ્હારી ખાત્રી થઈ હતી.

આરામ ખુરસી પર બેસીને લાંબા પગ કરી પેલાં કાગળીયાં પાસેની ‘ટીપાઈ’ પર ચૂકીને તેણે કહેવા માંડ્યું—

તેં મ્હારા મિત્ર ચન્દ્રવદનની વાત કરતાં મહેં લાગ્યે સાંભળ્યો હશે પણ એક વખતનો એ મ્હારો થણો જીવબળ મિત્ર હતો. અમે બેઉ જ્યારે કોલેજમાં હતા ત્યારે એક બીજાને એક બીજાસિવાય રજેશ ચાલતું ન હતું. પહેલાં તો હું જરીય ચળતાવડો ન હતો પણ અમારા બેનો સંબંધ કાંઈક વિચિત્ર સંબેગોમાં બંધાયો અને ધીરે ધીરે તે થણો ઘાડો થતો ગયો,

મહારા સ્વભાવમાં એક વિચિત્રતા હતી. પહેલાં જેની સાથે જરાબર ઠેરી મધ હોય તેની સાથે પાછળથી ઠીક જનતું અને આ મિત્ર સાથે તો થાણું જ ઘરણું ઘણાયલું પણ એનું પરિણામ અમારી ગાઠ મિત્રતામાં આવ્યું. માણસના વિચિત્ર સ્વભાવનું એ પણ એક ઉદાહરણ છે. બીજું શું?

‘કોલેજમાં રબરો પડી ત્યારે તેણે મહેને એની સાથે મલાડ જમને રહેવાનું આમંત્રણ આવ્યું. મલાડ થાણું દૂર ન હોવાથી અને મહારો પણ મુંબાઈ જહાર કોષપણ ઠોકાણે જવાનો વિચાર હોવાથી મહેને એનું આમંત્રણ આનંદથી સ્વીકારી લીધું. મલાડમાં એના પિતાજી રહેતા હતા અને આખાએ સળગેલ જીવનમાં નવનીધરાય દેસાઈનું નામ થાણું બાણીતું હતું. એમની ઘણી સારી મીઠકત હતી અને ચોતે જહુ પૈસાપાત્ર હોવાથી તેમજ ઉદાર દિલના ‘સખી વજુદ’ ગૃહસ્થ હોવાથી સૌ કોઈ એમને માટે સારું ભોલતું હતું.

‘મરવા રોડ પર એમનો વિશાળ જંગલો હતો અને તેણે આશરે એક કે દોઢ એકર જમીન રોકી હતી. જંગલોને ફરતે વિશાળ બગીચો હતો અને તેમાં આંખાની, ચીકુંની અને અનેક પુલ્લ આડોની કલ્લમો હતી. એમના જંગલોમાં નેંકર ચાકર અને માણસો પુરતા પ્રમાણમાં હતા પણ કુટુંબના માણસો ગણ્યા ગાંઠ્યા હતા.

‘નવનીધરાય દેસાઈના પત્ની વરસો થયાં મરણ પામ્યાં હતાં અને તેમને ફક્ત એક જ સંતાન હતું. મહારા મિત્ર ચન્દ્રવદન પ્રચેના પ્રેમને લીધે અને તેનું હિત સંપૂર્ણ સચવાય એમ ઇચ્છીને દેસાઈજીએ ફરી લગ્ન કર્યાં ન હતાં. ચન્દ્રવદન કરતાં મોટી એક દીકરી એમને હતી, પણ તે પરણ્યા પછી મરણ પામી હતી. એમનું શારિરીક સ્વાસ્થ્ય થાણું જ સરસ હતું. તંદુરસ્તી તો એમને વરી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. એમના

જેટલી ઉમરના બીજા માણસો કરતાં તેઓ થણા જ સશક્ત અને મજબૂત હતા. તેમનું સાહિત્યનું અથવા પુસ્તકો સંબંધીનું જ્ઞાન થણું જ ઓછું હતું. જુવાનીમાં સખત ગદ્દા વૈતર કયું હોય એમ એમના ચંદુરા ઉપરથી જણાઇ આવતું હતું. અને ચોતાને મુશીબતો વેઠવી પડેલી હોવાથી એમનો હાથ કાંઈક છૂટો હતો તથા બાવના ઉદાર હતી.

‘મહને બેઠને તેઓ થણા ખુશી થયા અને કોલેજ ચાલુ હોય ત્યારે પણ એમને ત્યાં આવવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સવારના પહોરમાં એ હંમેશાં નિયમીત ફરવા જતા અને દોઢ એ માઇલનું ચક્કર લગાવી પાછા ફરતા. કડકડતી ઠંડી હોય કે મુશળધાર વરસાદ વરસતો હોય છતાં યે દેશાઈજી ફરવા જતા હતા એમ મહેં સાંભળ્યું હતું. અમારા ત્યાં ગયા પછી એ સાથી-દારનો એમની એકલી અડુલી ફરવા જનારી મંડળીમાં બધારો થયો.

‘એક દિવસ ચન્દ્રવદને મ્હારી તર્કશક્તિ અને વિચાર પદ્ધતિનાં વખાણુ કર્યાં અને એકાદ એ વખત મહેં સાધારણુ પ્રયોગો કરેલા તે વિષે વાત કરી. ‘એને રસભેર વાત કરતો બેઠ દેશાઈજીને જરા નવાઇ લાગી. તેઓ સમજ્યા કે ચન્દ્રવદન મ્હારાં જરા વધારે પડતાં વખાણુ કરે છે એટલે ઘેર બંધને મહને કહ્યું :

‘આમ આવો જયંત, તમારી શક્તિઓ મ્હારા પર અજમાવો. તમારાં અનુમાન અને તર્ક પરંપરા કેટલું કામ કરે છે તે તો બેઠકો.’

‘જેવી આપની આજ્ઞા, દેસાઈજી,’ મહેં હસીને જવાબ આપ્યો ‘મ્હારામાં કાંઈ અર્થ મીઠું નથી પણ સાધારણુ મહા-વરાથી જે કાંઈ કહી શકુ એમ છું તે કહીશ. છેલ્લા એક વર્ષથી આપને કાંઈનો ભય લાગે છે અને આપની બાત ઉપર કોઈ

અચાનક હુમલો કરશે એવી આપને દેહશત રહ્યા કરે છે.’

‘તેઓ હસ્યા અને ઘણી જ નવાઈ લાગી હોય તેમ મ્હારા તરફ બેઠ રહ્યા.’

‘વાત ખરી છે.’ તેમણે કહ્યું : ‘ચન્દ્રવદન, તું જાણે છે કે પેલા સર નયુભાઈને આપણે જાણ્યા તારે એ બદમાશોએ સોગન લીધેલા તે. કોઈપણ વખતે તેમને હાથ બતાવવાની તે જામતાઓએ ધમકી આપી છે અને તે દિવસથી હું હંમેશાં સાવધ રહું છું. પણ એ વાત તમારા બહુવામાં કેમ આવી તેની મ્હને નવાઈ લાગે છે.’

‘એ કહેવામાં હરકત નથી.’ મ્હેં કહ્યું : ‘બરોડા કાઢીને એમ આપણે કહીએ છીએ તે ખોટું નથી. આપની પાસે પેલી સુંદર પણ મજબૂત લાકડી છે અને મ્હારું અનુમાન એમ છે કે તે એક વર્ષ થયાં આપના હંમેશના વપરાશમાં છે. એની અંદરનો ભાગ કોરાવી નાખીને એમાં સીસું પૂરવા જેટલી આપે તરફી લીધી છે અને મજબૂત હથિયાર જેવી બનાવી દીધી છે. હવે આવો ભય અથવા ભયનું કારણ ઉપરિચિત ન થયું હોય ત્યાં સુધી આટલી માથાફાડ કરવાનું કોઈ પસંદ ન જ કરે.’

‘ળીજું કાંઈ?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘આપે મલકુસ્તી સારી રીતે કરી છે અને જુવાનીમાં અખાડામાં સરસ તાલીમ લીધી છે.’

‘બરાબર. કાંઈ વધારે?’

‘આપે જુવાનીમાં ઘણું ખર્ચ સખત મજૂરી કરી છે. ખાસ કરીને કોઈ ખાણમાં ખોદવાની—’

‘આફ્રિકાની ખાણોમાં કામ કરીને હું આ બધું કમાયો છું.’

‘આપ ન્યુઝીલેન્ડ અને જાપાન પણ જઈ આવ્યા છો.’

‘ખરી વાત.’

‘અને આપને એક વ્યક્તિ ઉપર પહેલાં થયો પ્રેમ હતો. પણ પાછળથી કાણ બણે કેમ તેના માટે આપને સારો ભાવ ન રહ્યો. વાત એટલે સુધી વધી ગઈ કે આપે તેને તદ્દન ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે વ્યક્તિનું કુંકુ નામ ‘મ×અ’ હતું.’

‘દેસાઈજી એકદમ ઉસ્કેરાઈને ઉભા થઈ ગયા અને મ્હારા સામું તાકીને બેવા લાગ્યા. એમની આંખો લાલ થઈ ગઈ, હાથ પહોળા થઈ ગયા અને ધબ્બ દબને પડી ગયા. એમને મૂર્છા આવી.’

‘નટવર, આતું’ વિપરીત પરિણામ સાધારણ વાતમાંથી આવ્યું બોલને મ્હારી અને ચન્દ્રવદનની શી સ્થિતિ થઈ હશે તે તું કદી શકીશ. અમે મોઢા પર પાણી છાંટ્યું અને કોલન-વોટર’ તું’ પોતુ કપાળે મૂક્યું એટલે થોડા વખતમાં એમની મૂર્છા વળી ગઈ. એમણે ધીરેથી આંખો ઉઘાડી અને સ્વસ્થ થતાં બોલ્યા :

‘છોકરાઓ, મ્હેં તમને ગભરાવ્યા તો નથી ને?’ અને આછું સ્મિત મ્હોં પર લાવવા પ્રયત્ન કરતાં તેમણે ઉમેર્યું : ‘હું આટલો બધો મજબૂત દેખાઉં છું પણ મ્હારામાં પણ જરાક ઉડી નળગાઈ છે અને એ નળગાઈ એવી છે કે એના પર જરા જેટલો હુમલો થતાં હૃદય પર અસર થઈ મ્હને એકદમ મૂર્છા આવી જાય છે. જયંત! આપને આ વાત શી રીતે ખબર પડી તે હું બણુતો નથી પણ એ એકજ વાત એવી સરસ રીતે તમે કરી છે કે મારા માનવા મુજબ તમારી આ શક્તિ આગળ બલબલ ‘ડીટેક્ટીવો’ પાણી ભરે. એમણે તમારી પાસે મારા મત પ્રમાણે શીર ઝુકાવીને અભ્યાસ કરવો બેઠો. ખરેખર! તમારે માટે ખરી ‘લાઇન’ તો એજ છે. બી. એ. કે એમ. એ. થઈને નોકરી કરવા કરતાં તમે આ લાઇન હાથમાં લેશો તો બણું સારું નામ કાઢશો અને કોઈએ

નથી ક્યું' એવું સુંદર ઠામ કરી શકશે.'

'અને નટવર, એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થનું એ પ્રોત્સાહન મ્હને એવી વખતે મળ્યું હતું કે એ સંભળીને મ્હને મ્હારી શક્તિ વિષે સારો મત બાંધાયો અને એ શક્તિને ખીલાવી તેના પર મ્હાર જીવન નિર્ભર કરી શકાય એમ છે એ વિચાર મ્હને તે વખતે આંચો. ત્યાં સુધી તો માત્ર શોખના વિષય તરીકે મ્હેં એ શક્તિ કેળવી હતી અને તેના પ્રયોગો કર્યા હતા. એ વખતે તો મ્હને દેસાઇજીની અચાનક મૂર્છા સિવાય બીજી બાબતનો વિચાર કરવાનો થે બાગ્યે અવકાશ હતો.

'આપને દુઃખ થાય એવું તો મ્હેં કાંઈ નથી કહ્યું ને.'

ઘણીજ નમ્રતાથી મ્હેં પૂછ્યું.

'તમે જરા મ્હારી નબળાઈ બણી ગયા અને એ વિષે અચાનક વાત કરી એટલે મ્હને એમ થયું, પણ એ માહિતી તમે કઈ રીતે મેળવી તે પૂછું—'

'પૂશ મીબજ દેખાવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા પણ

એમના દિલમાં ભારે ગડમથલ ચતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું અને

જે બાબત તેઓ સાધારણ દેખાડવા પ્રયત્ન કરે છે તે એટલી

સાધારણ ન હોતાં ગંભીર હોવી જોઈએ એવું હું જોઈ શક્યો.

'એ તો તદ્દન સાદી વાત હતી. તે દિવસે આપણે મરવા

ગયા ત્યારે મજબામાં બેસી તમે હલેસાં માર્યાં હતાં તે વખતે

મ્હેં જોયું હતું કે આપના હાથ પર, ખભા અને કોણીની વચ્ચેના

ભાગમાં કોઈ બપાનીઝ ફૂંદણાં ફૂંદનાર પાસે આપે 'મ×અ'

અક્ષરો સરસ રીતે ઉઠાવેલા હતા અને તે પાછળથી કઢાવી

નાખવાનો આપે પ્રયત્ન કર્યો હોવાથી ચામડી ખરાબ થઈ હતી.

હતાં પણ એ અક્ષરો જરા ધ્યાન દઈ જોનાર જોઈ શકે એમ

હતું. આ ઉપરથી અનુમાન પરંપરા એમ ચલાવી શકાય કે

જુવાનીમાં આપને 'મ×અ' નામની વ્યક્તિ થઈ પ્રિય હશે અથવા

તેની સાથે આપને થણા ગાદો સંબંધ હશે પણ પાછળથી કોણ બણે કેમ કાંઈક કારણો ઉપરિચિત થવાથી અથવા વિખવાદનું કાંઈ કારણ મળવાથી આપનો તે વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ તુટી ગયો. એટલે એ નામ કઢાવવા માટે આપે ખૂબ મહેનત કરી પણ તેમાં આપને ભેષએ તેટલી સફળતા મળી નહિ અને ચામડી ખરાબ થઈ. અલબત્ત, એ અક્ષરો અડધા પડધા ભૂસાયા ખરા પણ ખ્યાન દઈ બેનાર ભેષ શકે એવા રહ્યા.’

‘વાહ! એનો તો મ્હને વિચાર સરખો થે આવ્યો ન હતો.’ છૂટકારાનો દમ ખેંચતાં તેણે બોલ્યા. ‘તમે કહો છો એ વાત બરાબર છે પણ આપણે એ વિષે ઝાઝી વાત ન કરીએ તો ઠીક કારણ કે જીવાનીમાં દરેક માણસ પ્રેમ પાછળ ગોથા ખાય છે અને ખરો પ્રેમ મેળવવા કરતાં મોહની મોહક માયામાં જ ફસે છે. અને એ પણ પ્રેમદીલાજ હતી એમ કહું તો ખોટું નથી.’

‘પછી અમારી વાતનો પ્રવાહ બદલાયો પણ ત્યાર પછી નટવર, દેસાઈજી મ્હારી સાથે બહુ જ સારી રીતે વર્તતા હતા છતાં એમના દિલમાં એટલી તો ખટક રહી ગઈ હતી કે મ્હેં કહું તેના કરતાં હું કાંઈક વધારે બણતો હોવો ભેષએ; અને કદીક તો તેઓ મ્હારા તરફ શંકાની નજરથી પણ બેતા. ચન્દ્રવદને એક બે વખત એ વાત પર ટીકા પણ કરી હતી અને મ્હને કહું હતું કે મ્હેં દેસાઈજીને ખૂબ ચોકાવી દીધા હતા અને હું શું બણતો હપશ અને શું નહિ બણતો હોઉં એ જાણતમાં તો તેઓ વિચારમાં જ પડી ગયા હતા. અલબત્ત, આવી વાત તેઓ મ્હને કરી શક્યા ન હતા પણ મ્હારા કામ અને વર્તન પર તેમને ભારીક નજર રાખતાં મ્હેં બહુવાર બોયા હતા. આ ઉપરથી મ્હારો વિચાર મ્હેં ફેરવ્યો અને ત્યાંથી સુંબાઈ જવાની મ્હારી ઇચ્છા છે એવી વાત પણ મ્હેં ચન્દ્રવદનને કરી. હું ત્યાંથી સુંબાઈ રહેવા આવું તે દરમિયાન બીએ પણ એક બણવા અને

નોંધવા જેવો જનાવ જન્મ્યો હતો અને તે આ પ્રમાણે—

‘એક વખત અમે જમીયામાં ધરના કુંદરતી હરીજાના માલીયાપર ખુરસીએ નખાવી પત્તા રમતા હતા ત્યારે માળીએ આવીને દેસાઇજીને ખબર આપી કે કાંઈ એમને મળવા આવ્યું છે અને અંદર આવવાની રજા માગે છે.

‘એનું નામ શું છે?’ દેસાઇજીએ પૂછ્યું.

‘મને કહ્યું નથી.’ માળીએ કહ્યું.

‘શું કામ છે?’

‘એ કહે છે કે આપ એને ઓળખો છો અને એને જરાક વાત કરવી છે.’

‘બોલાવી લાવ.’

‘ઘોડીવાર પછી લંગાડતો લંગાડતો ફાટેલાં અને થાંગડાં મારેલાં કપડાં પહેરેલો એક ઘરડો ખારવો ધીરે ધીરે આવ્યો. એને દૂરથી જોઈને જ દેસાઇજીનામાં અજબ જેવા ફેરફાર થતા જણાયા. પેલો ખારવો પાસે આવ્યો. એનું મોઢું વાસેવાસ મારતું હતું.

‘કેમ બા, શું કામ છે?’ દેસાઇજીએ પેલા ખારવાને પૂછ્યું.

દેસાઇજી તરફ ખારવો તાકીને જોઈ રહ્યો અને હસીને બોલ્યો: ‘મને ની ઓળખે હેઠા!’

‘અરે કાણુ ધનજી કે!’ દેસાઇજીએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

‘અહવે હેઠા!’ ખારવો બોલ્યો ‘એકવીકુને દસ વરસ થી ગયેલાં તે તું મને ની ઓળખા પણ હેઠા! તેં જરાબર ઓળખેલો. હેઠા! તું મઝા કરતો છે ને આ ધનજીને તો હજી પંજોમાં પજારવાં પડતાં છે.’

‘કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ હું તારે માટે ગોઠવણ કરીશ.’ દેસાઇજી એની સાથે વાત કરતા કરતા ઉઠ્યા અને ધીમે ધીમે જંગલ તરફ જતાં બોલ્યા ‘તું ભૂખ્યો છે કે—અરે—ચકા મલા-

રાજ, આની જમવાની ગોઠવણ કરો.’

‘જી સાહેબ.’ રસોડામાં રહીને ચકા મહારાજે જવાબ દીધો.

‘હેઠ, અઉણાજ એ વરહની મેં રબ લીધેલી,’ ધનજીએ કહ્યું ‘તને ને ચંદુ હેઠને મલીને જરા રતિ જીવ ઠંડો પાડા.’

‘તને ચંદુલાલ ગાંધી કયા છે તેની ખબર છે કેમ?’ દેસાઈજીએ ગભરાતાં ગભરાતાં નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

‘એ બધાનો પતો બણતો છું હેઠ!’ ધનજી બોલ્યો.

‘કલાકેક પછી ધનજી બહાર જઈ આવ્યો અને આવ્યો ત્યારે એટલો તો ભારો ભાર પીધેલો હતો કે ન પૂછો વાત! પાલનજીના પીઠામાં તેણે મહા પરાક્રમ કર્યું હતું એમ અમને પાછળથી ખબર મળી હતી. ત્યાં જેટલા હતા તેટલા બધાંમને તેણે મફત દારૂ પાચેલો. એ ‘રાજ’ થઈને આવ્યો એટલે એવો તો બબડે ને ફફડે કે ન પૂછો વાત! પણ કાણ બણે કેમ, દેસાઈજી એની જરાજર દરકાર કરીને ખજર રાખતા હતા. આ બનાવે મ્હારા પર ઘણી ખરાબ છાપ પાડી અને આ ધનજીની બાબત જરા ભેદભરી લાગવા માંડી. દેસાઈજી જેવો માતબર અને આભરદાર ગૃહસ્થ ધનજી જેવા ભામટા અને ખારવાની બરદાસ્ત કરે એ નવાઈ જેવું નથી?’

‘મ્હારી રબના ચાર અઠવાડીયાં ખલાસ થાય તે દરમિયાન આ બધું બની ગયું અને ધીરે રહીને મ્હેં દેસાઈજી અને ચન્દ્રવદનની રબ લીધી અને મુંબાઈ આવી ગયો.

‘ત્યાર પછી એ મહિના વહી ગયા. મ્હારે એક દિવસ ઓરીવલી જવું હતું. રસ્તે મલાડ સ્ટેશન પર દેસાઈજી મળ્યા. આ એ માસમાં એમના શરીરમાં અબજ જેવો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. ઓઝામાં ઓછું વીસ રતલ વજન કમી થઈ ગયું હશે એવું મ્હારું અનુમાન હતું.

‘એકાદ મહીનો વળી વધારે થયો અને ચન્દ્રવદન એકા-

એક કોલેજમાં રહેને મળ્યા. એના ચહેરા પર ચિંતાની જ્વલંત છાપ હતી. એ હમણાં કોલેજમાં આવતો ન હતો.

‘કાં ચન્દ્રવદન, આમ કેમ લેવાતો બન્યો છે?’ એને ભેટાં વેંતજ રહેં પ્રશ્ન.

‘બાપુજી બહુ માંદા છે.’ એણે ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

‘શી વાત કરે છે! શું થયું છે?’

‘એતું એજ જૂનું દરદ. સન્ધ્યાસ રોગ. મગજના તંતુઓની વિકૃતિ. સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે.’

‘પણ એકાએક એ દરદ શાથી ઉપડ્યું?’

‘એજ નવાઈ જેવું છે ને! બહાર ચાલને. કોલેજમાં એ બધું કયાં કહેવા બેસું! હું તો તને તેડવા આવ્યો છું.’

‘ચાલ ત્યારે.’

‘અમે એક જણુ કોલેજની બહાર નીકળ્યા અને યોરીવહી લોકલ પકડીને અમે મલાડ જવા ઉપડ્યા. ગાડીમાં ચન્દ્રવદને કહ્યું:

‘તે દિવસે સાંજે પેલો માણસ આવ્યો હતો, તું મુજાઈ ગયો તે પહેલાં તે યાદ છે?’

‘સારી રીતે.’

‘તને ખબર છે કે એ કાણુ હતો?’

‘ના.’

‘એ માણસ નહિ પણ જમફત જયંત!’ ચન્દ્રવદને કહ્યું.

‘હું એના તરફ ભેઠ રહ્યો. ધનજી વિષે રહેને વહેમ તો પડ્યો હતો પણ વાત આટલે દરજ્જે મંડ હશે એવો રહેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.

‘ખરે જ! એ જમફત જ હતો.’ ચન્દ્રવદને આગળ ચલાવ્યું ‘એ આવ્યો ત્યારથી બાપુજીને જરા થે આરામ નથી. અને એ બદમાશને લીધે તો એમની જીંદગીનો અંત પાસે

આવતો જણાય છે!’

‘ઐયું તે ઈની પાસે શું હનું કે તેનાથી દેસાનજીને આટલું હેરાન થવું પડ્યું?’ મહેં પ્રછયું.

‘બાપુ! ઈ બહુવા માટે તો મહેં કટલી ઉચલપાચલ કરી પણ હજીએ કાંઈ બહુી શકયો નથી. બાપુજી કેવા બહા અને માયાળુ છે! પણ જ્યંત! હવે તું આવ્યો છે એટલે મ્હને સંતોષ છે. તારી શક્તિ વિષે મ્હારી શ્રદ્ધા અબજ છે અને ઈ ભેદ તું ઉઠેલ્યા સિવાય નહિ જ રહે એવી મ્હારી માન્યતા છે.’

‘ઈવામાં મલાડ આવ્યું. અમે બેઉ ઉતર્યા, ગાડી તૈયાર હતી એટલે જરાપણ વખત ગુમાવ્યા સિવાય મરવારોડ ઉપડ્યા.

‘ગાડીમાં ચન્દ્રવદને કહ્યું: ‘જ્યંત! તારા ગયા પછી ધનજીનો ત્રાસ બેહદ વધી ગયો હતો. બાપુજીએ ઈને માળી બનાવ્યો હતો પણ આખા બાગનું ઈણે સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું, અને અમને હેરાન કરી નાખ્યા.

‘વાત એટલે સુધી વધી પડી કે ઈક દિવસ તેણે બાપુ-જીનું અપમાન કર્યું. હું તે વખતે ઉભો હતો એટલે મ્હારો મિબજ ગયો. મહેં ઈને ગળચી પકડી બહાર કાઢ્યો. લાલ અંગારા જેવી બે આંખો બાપુજીની સામે કાઢતો કાઢતો તે બહાર ગયો અને જીજ દિવસે તેણે બાપુજીને કોણ બહુ શું કહ્યું તે તેઓ મ્હને કહેવા લાગ્યા કે મ્હને હરકત નહિ હોય તો મ્હારે ધનજીની માફી માગવી. તું માનશે જ્યંત! કે ઈ બામટાની હું માફી શા માટે માગું? મહેં તો ખસીને ના પાડી અને બાપુજીને પ્રછયું કે તેઓ ઈવા વિચાર પર શી રીતે આવ્યા.

‘તને ખબર નથી.’ ઈમણે કહ્યું: ‘તને મ્હારી સ્થિતિની ખબર નથી પણ કાંઈ નહિ, જમે તેમ થાય તો યે તને હવે ઈ વાતથી બહુીતો કરીશ.’

‘પછી તેમણે એમના ખંડમાં એસી આખો દિવસ કાંપક લખ્યા જ કયું.’

‘ખીજે દિવસે ધનજી જવા તૈયાર થયા. મહેં બપુયું કે ચાલો પીડા પતી. તે કહે: ‘હેઠ! મહાર ને મંભષની મઝા બો ચાખી. અવે ચંદુ હેઠને તાં જતો છે. હિનોર, હિનોર!’

‘સમજ્યોને જયંત, સિનોર. ચંદુલાલ ગાંધી સિનોરમાં રહે છે તેમને ને બાપુજીને ઘણો સારો જનાવ છે. આ નામદાર દવે ત્યાં ઉપડતા હતા.’

‘બાપુજી કહે: ‘પણુ ધનજી! અમારી સાથે બગાડીને તો નથી જતો ને! જો અમે તને જરાય દુઃખ નથી પડવા દીધું.’

‘તે હેઠ! પેલા પોરિયાએ કાલે મને વીતાવેણુ તે ભૂલ્લી ગયેલો કે?’ તે બોલ્યો.

‘ચન્દ્રવદન, તેં આની સાથે જરા ખરાબ વર્તન ચલાવ્યું એ તો તું કબૂલ—’

‘જરા પણુ નહિ બાપુજી, ઉલટો મહેં એ ભામટાને જવા દીધો એમ કહો’ મહેં જવાબ દીધો.

‘હવે! જવા દીધેલો તે હેઠ! હું તો જતો છું,’ એમ કહીને ધનજી ગયો. અને તે દિવસથી જ બાપુજીને સન્યાસ રોગે ઉઘલો ખાઈને ઘેર્યા.’

‘હવે કેમ છે?’ મહેં પૂછ્યું.

‘કાલ સંજના એક વિચિત્ર કાગળ એમને મળ્યો ત્યારથી એમની હાલત ઘણી કફોડી છે એટલે તો હું તને બોલાવવા આવ્યો. એ કાગળ બાપુજીએ વાંચ્યો અને તરત જ એમનું ભાન જતું રહ્યું, એકદમ મૂર્છા ખાઈને તેઓ પડ્યા! અમે ડૉ. સીલ્વાને બોલાવ્યા અને હમણાં તેઓ ડૉ. સીલ્વાની સંભાળ નીચે છે. ડોક્ટરનું કહેવું એમ છે કે આ ફટકો ઘણો સખત છે અને એમાંથી તેઓ જશે તો મહારા સદ્ભાગ્ય!’

‘કૈવું! કૌટલું બધું! ચન્દ્રવદન! તું તો ગભરાવી નાખે
એવી વાત કરે છે.’

‘કૈવું છે તો ખરું. અરે! મ્હારું અનુમાન ખરૂં છે, એ
પેલા ડૉક્ટર સામે આવતા લાગે છે.’

ડૉક્ટર સીદ્ધા સામેથી આવતા હતા. અમારી માડી બંગ-
લામાં દાખલ થઈ ચુકી હતી. ચન્દ્રવદને ડૉક્ટરને પૂછ્યું:

‘શી હાલત છે? ડૉક્ટર.’

‘આપના ગયા પછી અર્ધા કલાકે—’

‘ધાર્યા કરતાં પણ વણા જલદી. અરે ભલા ભગવાન! હવે
શું કરીશું!’ ચન્દ્રવદને વ્યથા મારી. દેસાઈજી મરણ પામ્યા હતા.

‘મહે’ અને ડૉક્ટરે એને શાન્તવન આપ્યું ને જાનો રાખ્યો.
જરા સ્વસ્થ થતાં તેણે ડૉક્ટરને પૂછ્યું:

‘કાંઈ કહી ગયા છે?’

‘લાજ, મરણ પામતા પહેલાં થોડી વારે એ સ્વસ્થ થયા
હતા અને તે વખતે કહ્યું હતું કે આપને આપવાનો કૌક ઉપયોગી
કાગળ એમણે ‘જૉપાનીઝ કૉમિનિટ’ ના ખાતામાં રાખ્યો છે.’

‘ચન્દ્રવદન ડૉક્ટર સાથે દેસાઈજીના ખંડમાં ગયો અને
હું દિવાનખાનામાં આ બધી બાબતો પર વિચાર કરતો બેઠો.
દેસાઈજીનો ધંધો શો હતો? ખાણમાં કામ કરનાર, મુસાફર,
કુસ્તીયાજ અને બીજું શું? કાંઈ નહિ. તો પછી આ જામટા
ખારવાના પંજમાં એ શી રીતે સપડાયા? અને પેલી ‘મખજા’
ની જરા જેટલી વાતથી એમને મૂર્છા આવી ગઈ? અને પેલા
કાગળ આપ્યો એમાં ગભરાઈ કેમ ગયા? એ કાગળ ક્યાંથી
આપ્યો દશે? પેલો ધનજી સિનેાર ગયો છે કૌટલે ઘણું ખર્ચ
ત્યાંથી જ આપ્યો હોવો જોઈએ. પછી તે ધનજીએ લખ્યો હોય
કે ચંદુલાલ ગાંધીએ. દેસાઈજીની કામગીરીમાં એ ધનજી ભણતો
હોવો જોઈએ અને એ વાતમાં દેસાઈજી, ચંદુલાલ અને બીજા

પણ સંડોવાયલા હોવા બેઠકો. ત્યારે એ કાગળ શાનો હશે ? એમાં ધનજી રીસાઈને ગયો હોવાથી તેણે કાંઈ ભાગરો વાટ્યો હશે તેની ખબર અથવા બીજી કાંઈ ચેતવણી કે પછી ધમકી હોવી બેઠકો પણ એ વિચિત્ર શી રીતે હશે ? અથવા તો એના ઉપરથી કાંઈ સમજાવું કેમ નહિ હોય ? આમ વિચાર કરીને હું ચન્દ્રવદન પાસે ગયો અને ધીરે રહીને પૂછ્યું :

‘કાગળ ક્યાંથી આવેલો છે ?’

‘તરત જ તેણે આ કાગળ મ્હારા હાથમાં મુક્યો તેના પર મિયાગામની ટપાલની છાપ હતી. મિયાગામ અને સિનેર નજીક નજીક છે એટલે મ્હારા અનુમાનને પુષ્ટિ મળી. તેમાં આટલી જ ધબ્બારત હતી :

‘શેઠ, હમણાં નારીકનો મામલો જોત જોતામાં ખરાબ ને ખારો થયો છે અને પેલા ધનજીએ સાંભળવા મુજબ આટો અડદીયા સાથે બાંધ્યો છે. અને તો જલદી કામ પતાવી નારીક ઉપડી જાઓ.’

‘એ કાગળ વાંચીને તને જેમ નવાઈ લાગી તેમ મ્હને પણ તે વખતે થયેલું. મ્હું એને એ ત્રણવાર ઉથલાવી ઉથલાવીને ફરી ફરીને વાંચ્યો. આમાં એવું તે શું હતું કે દેસાઈજીને આવો મરણુ તોલ ફટકો લાગ્યો ? એના શબ્દે શબ્દ તપાસી બેઠા. થોડાક શબ્દ નવાઈ જેવા લાગ્યા. ‘ખરાબ ને ખારો’ તથા ‘આટો અડદીયા સાથે’ એ પ્રયોગો વિચિત્ર લાગ્યા. એમાં ધનજીનું નામ આવતું હતું એટલે મ્હારું અનુમાન સાચું પડ્યું. ધનજીએ જ કાંઈ ભરડયું હોવું બેઠકો અને તે સંબંધી ચંદુલાલ ગાંધીએ ચેતવણી આપી હોવી બેઠકો. ‘ખારો’ ‘આટો’ ‘અડદીયા’ એ બધા ગાંધીઆટાના શબ્દો પણ ઠીક વપરાયા હતા. આ કાગળમાં બહારથી દેખાય છે તેના કરતાં અંદરખાનેથી બીજો અર્થ જરૂર નીકળતો હોવો બેઠકો એવી મ્હારી માન્યતા થઈ. કદાચ છૂપી લિપિનો પ્રયોગ કર્યો હશે તે સમજાવું નહિ. ‘ચ’ અને ‘રમ’ ની

છોકરીઓની ભાષા તો એ ન હતી. શ્રી. પટેલની ફૂપી લિપિઓ પણ એ ન હતી ત્યારે એ કઈ રીતે લખાશે દશે ? એનો એકાંતરો શબ્દ લીધો પણ અર્થ ન સમજાયો એટલે દર ત્રણ ત્રણ શબ્દે એક શબ્દ લીધો અને કાંઈક સ્પષ્ટ અર્થવાળું વાક્ય ગોઠવાયું. ખરેખર ! એ વાક્યજ એવું હતું કે જેથી દેસાઈજી ગભરાયા સિવાય ન રહે.

‘શેઠ મામલો ખરાબ થયો છે. ધનજીએ આટો આક્રોષ છે. જલદી નાસી જાઓ.’

‘આ વાત મ્હેં ચન્દ્રવદનને કરી, હજી ઓગળીતો પાળખીતો અને સંબંધીઓને આવવાને વાર હતી એટલે એ બધા આવી પહોંચે અને શબને લઈ જઈએ તે પહેલાં આ ભેદભરી વાત વિષે અમે વધુ વિચાર કરવા લાગ્યા. ચન્દ્રવદનને પણ મારું આ અનુમાન અને શોષ ઘણું ગમ્યાં. તેણે કહ્યું :

‘એમજ દશે જયન્ત ! પણ આ ‘આટો અડદીયા’ ને ‘ખરાબ ને ખારો’ એવા પ્રયોગોનો શો અર્થ દશે ?’

‘અલખત, ખીખાં સાધનો ન હોય તોયે એટલા ઉપરવીજ આપણે એના મોકલનારનો પત્તો મેળવી શકીએ એમ છીએ. લખનારે પહેલાં તો આ ચેતવણી લખી દશે. શેઠજી × × મામલો ×× ખરાબ’ વગેરે. પછી × × વાળી જગ્યાએ જેમ તેમ શબ્દો મૂકી દેવાના હતા એટલે તેણે પોતાનાથી અને તેના શબ્દો મૂકી લીધા. સાધારણ રીતે માણસ આવી સ્થિતિમાં પોતાના હમેશના ઉપયોગના શબ્દો વધારે વાપરે છે એટલે આ ભાષાએ પણ એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ખતાવી આપે છે કે એ કાગળ પેલા સિનોરવાળા ચંદુલાલ બાંધીએ લખેલો છે.’

‘ચાલો એ બાબતની તો ખાતરી થઈ ચૂકી’ ચન્દ્રવદન કહ્યું ‘હવે ફક્ત એ ભેદભરી બાબત શી હતી તેનો પત્તો મેળવવાનો રહે છે. ચંદુલાલ બાંધી પણ સિનોરના પ્રતિષ્ઠિત

અને આગેવાન વેપારી છે એમની પાસે નહિ નહિ તોયે આઠ દસ લાખનો જીવ હશે અને બાપુજી પાસે એથી થે વધારે. હવે આ એક બાણી એવી તે શી ખાનગી વાત હતી કે જે પેલા ભામટો ધનજી અણતો દતો? વખત છે તે બાપુજીએ ડોકટરને કહેલા પેલા કાગળિયાં હું એકે.’

‘એમ કહીને ચંદ્રવદન ગયો અને થોડી વારમાં ફેટલાક કાગળિયાં લઈ આવ્યો. આ બીજા કાગળો નટવર, એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થે ચંદ્રવદનને આપતા સાચું રાખેલા તે જ છે. એ કાગળો વાંચવાની ઈનામાં શક્તિ ન હતી, એટલે તે વાંચી સંભળાવવા માટે એણે મદને કહ્યું:

‘તે દિવસે જેમ મહે’ એને વાંચી સંભળાવ્યા હતા તેમ આજે એ તને વાંચી બતાવું છું. એની પાછળ ‘તરંગિણી’નાં લખીકત સરંત ૧૯૩૨ ના માગસર સુદ ૬.’ એમ લખેલું છે અને તે કાગળના રૂપમાં જ છે.

‘મહારા બહાલા દીકરા,

‘મહારી જીંદગીનાં હેલ્લાં વરસોમાં આ દિવસો આવશે, એવો મદને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. પણ કલકત્તા કાળે વાદળો ચારે બાજુ વેરાયાં છે અને મહારી જીવનનોકા પણ કિનારે પહોંચવા આવી છે એટલે આમાં જે લખીશ તે જરા-પણ સત્યથી વેગળું નહિ હોય તેનાં પહેલેથી ખાતરી આપું છું. મદને અત્યારે કાયદાનો જરા પણ બય નથી. મહારી આબરૂની દરકાર નથી અને સમાજની પરત્તા નથી પણ પ્રિય પુત્ર! મદને લાગી આવે છે તે એ છે કે મહારે લીધે તારે નીચુ બાલવાને પ્રસંગ આવશે. અત્યાર સુધી તે મદને પુણજી માન આપ્યું છે અને મહારા પ્રત્યે અનહદ સ્નેહ અને ભક્તિ દાખવ્યાં છે એટલે મહારે આપુ વર્તન બહુ તને આઘાત થશે એ મદને ઘણું લાગી આવે છે. જે ભય અને ફટકો મહારા પર પડવાની તૈયારી છે તે

એ પડે તો મ્હારી પાસેથી ખરી હકીકત તું અણે તે ખાતર આ લખી બઉં છું. અને એ બધું સીધું પાસરે ઉતરે (અલગત, પ્રભુ કૌટલી કૃપા કરશે તો મ્હારા જેવું કાષ્ઠ ભાગ્યશાળી નહિ હોય!) અને આ કાગળો તારા હાથમાં આવી ચડે તો આથી વધારે એક શબ્દ પણ વાંચ્યા સિવાય આ કાગળોને દિવાસળી લગાડી દેજે, આથી વધારે એક અક્ષર પણ વાંચવાની હું તને મના કરું છું અને મ્હારા તથા તારી પ્રિય માતાના સોગંદ દઉં છું.

‘અને છતાંય એ તારી નજર આ લીટી પર પડે તો હું અસૂશ કે મ્હારી વાત બહાર પડી ગઇ છે અથવા તો મ્હારા પર ફટકો પડી ચૂક્યો છે કે પછી હું મરણ પથારીએ છું કે મરણ પામ્યો છું. ગમે તેમ, પણ જે કારણથી મના કરેલી તે કારણ દૂર થયું છે. જે વાત હું લખું છું તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. છેવટે સંજોગોને વશ થઇને મ્હેં જે કાંઈ કયું છે તે માટે તું દીલસોજી બતાવશે એવી આશા રાખું છું.

‘પ્રિય પુત્ર! મ્હારું નામ નવનિધરાય દેશાઈ નયા. મ્હારું બચપણનું નામ મકનજી છે અને અટક અમીનન્દ્રી છે. હવે તારા મિત્ર જયંતે જ્યારે ‘મૃચ્છ’ વાળી વાત મ્હને કરી અને મ્હને મૂર્છા આવી હતી તે તું સમજી શકશે. મકનજી નામથી હું મુંબઈની એક બેંકમાં મ્હારી વીસ વર્ષની ઉંમરે બેઠાથો હતો. પ્રેમચંદ રાયચંદે ઉપાડેલા શેર સદાની તવારિખ વિષે ત્હેં સાંભળ્યું હશે. એ વખતે મ્હેં પણ કેટલાક રૂપિયા એવી પરપોટા કંપનીના શેરોમાં રોક્યા અને આશા રાખી કે થોડા દહાડામાં એના જમણા થશે. ‘લોકો લક્ષણ બચ’ એ ન્યાયે બેંકમાંથી પણ મ્હેં ખોટી રીતે પૈસા ઉપાડ્યા અને તે ઉપર મુજબ થનારા નફામાંથી જલદીથી જ પાછા મૂકી દઈશ એવી ઇચ્છા રાખી. પણ માણસ એક વાત ધારે છે ને પ્રભુ કાંઈ

બીજુ જ કરે છે તેમ મ્હને ધારેલો નફો મળ્યો નહિ પણ ઉલટી જોટ ગઈ. એ દરમિયાન એકાએક બેંકના હિસાબ તપાસાયા અને મારી પોલ જણાઈ આવી. મ્હારી સામે કેસ ચાલ્યો અને મ્હને દેશ નિકાલની સજા થઈ. તેવીસ વરસની ઉંમરે મ્હને સુબાઈના બારામાંથી મારા જેવા બીજા સાડત્રીસ ગુન્હેગારો સાથે ‘તરંગિણી’ નામની જળનૌકામાં આન્દામાન મોકલવાનો પ્રબંધ થયો.

‘કાંઈ કારણવશાત્ સરકારી વહાણો રોકામલાં હોવાથી આ બંગાળી જળનૌકાનો અમને મોકલવા માટે સરકારને ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. મ્હારા જેવાં આડત્રીસ પંખેર ઉપરાંત એમાં છવીસ ખલાસી, અરાડ સૈનિક, એક ડૉક્ટર, ત્રણ માલમ, એક કપ્તાન, એક ચેપલેઈન અને ચાર વૉડર એમ આશરે સો એક જણોનો સમાવેશ કરવાનો હતો.

‘અમારી ઓરડીઓ અથવા તો ભોંયરાઓની વચ્ચે ઘણી પાતળી લાકડાનાં પાટિયાંની દિવાલ હતી. અમે જ્યારે નૌકામાં દાખલ થયા ત્યારે જ એક જણને બેઠ મ્હને જરા નવાઈ લાગી હતી. તેજ મ્હારો સાથીદાર થયો હતો. એની ઓરડી મ્હારી બેડાબેડ હતી, એ બરાબર છ હાથ ઉંચો રૂપુષ્ટ અને જુવાન બેઠ માણસ હતો આખી થે નૌકામાં એના જેવો ઉંચો, ભરાઉ શરીરવાળો અને બળવાન માણસ ભાગ્યે જ બીજો કોઈ હશે. અમારા બધાનાં મથાં ભાગ્યે જ એને ખભે અડી રહે. આટલા અધા ગમગીન ચહેરાઓમાં એનો જ ચહેરો મોસાળ જતો હોય તેવો પ્રકુલ્લિત અને આનંદી હતો. આન્દામાન જવામાં પણ એને જરાય દિલગીરી ન હતી. એ મ્હારી પાસે હોવાથી મ્હને આનંદ થયો અને રાત્રે જ્યારે અમારી વચ્ચેનું એક પાટિયું કાપીને તેણે મ્હને બોલાવ્યો ત્યારે મ્હારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેણે કહ્યું:

‘કેમ દોસ્ત ! તારું નામ શું ? આ માન તને શાથી મળ્યું ?’

‘મહે’ એને જવાબ આપ્યો અને એનું નામ પ્રછયું :

‘મ્હારું’ નામ ગદુલાલ છે અને એટલું જ ઓળખાણ પૂરતું છે. આપણે છૂટા પડીએ તે પહેલાં તો હું તને દરેકશને આટે યાદ રહી જમશ.’

‘ગદુલાલને કેસ મ્હને યાદ હતો. આપુ મુંબાઈ એ કેસમાં ખૂબ રસ લેતું હતું. ઠેઠ અમદાવાદ અને કાઠિયાવાડમાંથી પણ લોકો એનો કેસ સંભળવા આવેલા. એ પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનો નબીરો હતો અને ખરાબ સોબતથી ઉધે રસ્તે ચઢ્યો હતો. મુંબાઈના ધનાઢ્યો પાસેથી એણે જોટી રીતે અને સુચારુથી લાખો રૂપિયા મેળવ્યા હતા.

‘ત્યારે તને મ્હારો કેસ યાદ છે ને ?’

‘હાજી. જરૂર. ઘણી સારી રીતે.’

‘અને એની વિચિત્રતા પણ યાદ હશે ?’

‘શી ?’

‘મ્હારી પાસે નાખી દેતાંય પચીસ લાખ રૂપિયા હશે ખરું કે નહિ ?’

‘એમ વાત થતી હતી ખરી.’

‘પણ કાંઈ જ સરકારને ન જડ્યું—’

‘કાંઈ જ નહિ.’

‘ત્યારે એ પૈસા ક્યાં છે તે ખબર છે ?’

‘એ તો કેમ કહી શકાય ?’

‘મ્હારી આ પહેલી આગળી અને અંગુઠાની વચ્ચે. સમજ પડી ?’ તેણે હસતાં હસતાં ધીમેથી કહ્યું. ‘મ્હારી પાસે માણસના માથાપર વાળ હોય છે તેના કરતાંય વધારે પૈસા છે. અને પૈસા હોય તો દોકરી મકન ! મ્હાય તે કરી શકાય. એનો કેમ ઉપયોગ કરવો તે જ આવડતું બેઠકી, અને આટલી સંપ-

તિવાળો માણસ આ નર્કવાસ પસંદ કરે એ તું માની શકે છે? જરાય નહિ. મહેં અહીંથી છટકી જવાનું અને સાથે સાથે મદારા સાર્થીદારનો છૂટકારો કરવાનું નક્કી કર્યું છે.’

‘એવી વાત કરવાની રીતજ એવી હતી. પહેલાં તો મહેં એ બધું ખોટું માન્યું પણ પછી એણે મહેને સોગંદ દબને વિશ્વાસમાં લઈ બધી વાત કરી. નોકાપરના માણસોને વિશ્વાસમાં લઈ બળદો જગાવી સંનિકા વગેરેને હાર કરી તેનો કળબે મેળવવાનો એણે ગોઠવણ કરી હતી. પંદરેક કેદીઓ એના પક્ષમાં બળ્યા હતા અને હજી પ્રયત્ન ચાલુ હતો. ગડુલાલ એમાં આગેવાન હતો અને એના પૈસા એ અમારા છૂટકારાની મુખ્ય શક્તિ હતી.’

‘મદારો એક ભાઈદાર હતો.’ તેણે કહ્યું ‘થણાજ બલો માણસ. એણે બધી ગોઠવણ કરી છે. હમણાં તે ક્યાં છે તે તું બણે છે? દોકરી! એ આ નોકાને ચંપલીન છે. સમજ પડીને ચંપલીન! તે નોકાપર પુરતા પૈસા-પુષ્કળ દોહીયાં લઈને આવ્યો છે. ખલાસીઓ બદાય એનાપર મરી રીટે છે. એ લોકો ચાકરીએ ચલ્યા તે પહેલાં જ એણે એ સર્વેને ખરીદી લીધા હતા. એ વૉર્ડર અને એ માલમ પણ તેનાજ હાથમાં છે, અને વખત આવે એ કુપ્ટનને પણ હાથમાં લઈ લેશે.’

‘આપણે શું કરવાનું છે?’ મહેં પૂછ્યું.

‘તું શું ધારે છે?’ એણે પૂછ્યું. ‘આ સંનિકાના ડગલા લાલમ લાલ કરવાના. બીજું શું?’

‘પણ એ લોકો પાસે હથિયાર છે તે—’

‘એમાં શું? તને પણ કાંઈ મળી જશે. તું તારા પેલા સાર્થીદારને વાત કર અને વિશ્વાસમાં લે.’

‘મહેં એમ કયું’. તે પણ મદારા જેવોજ ગભરૂ જવાન હતો અને ખોટી સહી કરવા બદલ દેશનિકાલ થયો હતો. એણે નામ ઇનતવાલ હતું. તેણે તે મદારી માફક ફેરવ્યું છે અને

હમણાં ગાયકવાડી રાજ્યમાં વેપાર કરે છે અને પૈસાપાત્ર છે. તે તરતજ આ વાતમાં જોડાયા કારણ કે એ સિવાય જૂઠવાનો બીજો આરો ન હતો.

‘પહેલેથી જ નોકાનો કબજો લેતાં અટકાવે એવું ઘણું થોડું હતું કારણ કે નોકા પરનો મોટો ભાગ અમારા પક્ષમાં હતો. સામા પક્ષમાં જે વૉડરો, એક માલમ, ડૉક્ટર, લેફ્ટેનન્ટ માર્ટીન અને અરાડ સૈનિકો એમ એકંદર તેવીસ જણુ હતા. જમને દસેને ગડુલાલના મિત્રે હથિયાર અને દારૂગોળો પૂરો પડ્યો હતો. અને માત્ર થોડ્ય તકની જ રાહ જોવાતી હતી. આટલી તૈયારી છતાં અમે રાતનો સમય જ આ કામ માટે પસંદ કર્યો હતો. તે અમારી ધારણા કરતાં પણ એકાએક વહેલો આવ્યો લાગ્યો અને તે આ રીતે :

‘એક દિવસે સાંજના ડૉક્ટર એકાદ કેદીને તપાસતો હતો. પેલો જરા નળળો હતો. એકાએક ડૉક્ટરનો હાથ તેની પાસે રહેલી પિસ્તોલ પર પડ્યો અને કેદી પાસે પિસ્તોલ છે એવી ડૉક્ટરની ખાત્રી થઈ ગઈ. પેલો માણસ દિમતવાન હોત તો જુદું સીધું પાસર ઉતરત પણ નળળાઈને લીધે એણે બૂમ મારી. ડૉક્ટર બહી ગયો અને પેલો માણસ આ વાતની જમને જબર આપે તે પહેલાં એને જાણીને મી. માર્ટીન પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. તરત જ એ વાતની ગડુલાલના મિત્રને જબર પડી. એણે બધાને જબર આપી ને સૌ તૈયાર મંડ ગયા. પહેરા પરના સૈનિકોને અમે ઠાર કર્યા. કેપ્ટનના ખંડમાં ગયા તો તેને તો ક્યારનો થે ગડુલાલે જ ઠાર કર્યો હતો. સૈનિકો અમારી સામે બહાદુરીથી લડ્યા પણ અમે એમને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈને ટપોટપ મારવા માંડ્યા. બહાસીઓએ માલમને પકડ્યો. અને આ રીતે થોડીવારમાં જ આખી નોકા અમારા કબજામાં આવી.

‘પણ લેફ્ટેનન્ટ માર્ટીન અને તેના યુનંદા દસ સિપાઈઓ.

રહી ગયા હતા. અમારી સામે તેમણે બરાબર ટક્કર જીતી અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે બબરી રસાકસી ભરેલી લઢાઈ બમી. આખી નૌકા બબર કતલખાતું ન હોય એમ દેખાવા લાગી. સેફ્ટેનન્ટ અને તેના ઘણા સૈનિકો યમસદન પહોંચી ગયા. એક સૈનિક તો અધમૂઝો થઈ ગયો હતો છતાં તરતો હતો. એક બહુ જોળી મારી તેને પૂરો કથો. લઢાઈ પૂરી થઈ રહી ત્યારે કેદી તરિકે માત્ર પાંચ બહુ રહ્યા. બે વૉર્ડરો, પેલો માલમ અને ડૉક્ટર તથા એક બીએ.

એમને લીધે અમારી વચ્ચે બારે રસાકસી અને તકરાર ચાલી. અમારામાં એક ભાગ એ મતનો હતો કે પરમેશ્વરે કૃપા કરીને આપણી જીત કરી તો પછી અમારી સ્વતંત્રતાની ખુશાલીને ખાતર અને તે મહાન દયાસાગરના નામ ખાતર પણ આ અમારા લઢાઈના કેદીઓને ન મારવા. લઢાઈમાં સશસ્ત્ર માણસો અને સૈનિકોને મારવા એ એક વાત છે અને શાન્ત ચિત્તે કેદ પકડાયેલા માણસોનાં ગળાં રહેંસી નાખવા એ બીજી વાત છે. બેકમાં આભ બમીનનો ફેર છે. અમે આઠ બહુ, પાંચ ગુન્હેગારો અને ત્રણ ખલાસીઓ આ મતના હતા અને અમે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું હતું કે અમારા દેખતાં આ કામ કરવા દષ્ટિ નહિ, પણ ગુટલાલ અને તેના સાગ્રીતો એ વાતની તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. આ બધું ફનામુકામ કરવામાં જ અમારી સહીસલામતી હતી. કારણ કે એમાંનો એકાદ પણ છટકવા પામે અને અમારું કામ બહાર પાડી દઈ અમને પકડાવે એ સંભવિત હતું. આ એક જ કારણથી એમના જીવનનો અન્ત આણ્યા સિવાય બીએ કોઈ સારો માર્ગ કોઈને સૂઝતો ન હતો. એમના મતે હમણાં દયા બતાવીએ અને પછી તેઓ વખત આવે અમને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકે તો? આ બધા વિચારોને અંતે ગુટલાલના નિર્ણયને અમે કાંઈક મળતા થયા

પણ આવું ભયંકર ક્રમ અમારી આંખ આગળ થાય એ અમને ખટકતું હતું. એવટે એક રસ્તો નીકળ્યો. જે જે આ વાત વિરૂદ્ધ હોય તે મજવામાં બેસીને ચાલ્યા બય. અમે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. મજવો ઉતારવામાં આવ્યો અને અમે આડે જણુ બેઠા. જોઈતો સામાન તથા પાણી વગેરે અમને આપવામાં આવ્યા અને ભરદરિયે અમારો મજવો ડોલવા લાગ્યો. અમને બધાને ખસાસીએનો પોષાક આપવામાં આવ્યો હતો ને ટ્રાપ અમને ઉગારે તો એકાદ બાગેલા વડાણના અમે ખલાસીએ છીએ એવો અમારે જવાબ આપવાનો હતો.

‘મ્હારી કચનીની ઘણી રસિક બાબત હવે શરૂ થાય છે. દુનિયાભરમાં ‘ઈસ હાથ દે ઔર ઉસ હાથ લે.’ એમ જે કહેવાતું આવ્યું છે તે ખોટું નથી. અમે મણતરી કરી તો અમારો મજવો એવી જગ્યાએ હતો કે ત્યાંથી દિંદુસ્તાન કરતાં આફ્રિકાનો કિનારો વધારે નજીક હતો. એટલે અમે મજવાને આફ્રિકા બાજુ હંકારવો શરૂ કર્યો. જોઈ શકાય ત્યાં સુધી અમારી નજર ‘તરંગિણી’ ઉપર ઠરી રહી, અમારો મજવો એનાથી ઘણો દૂર નીકળી ગયો હતો. ધ્યાન દબને જોતાં ‘તરંગિણી’ માંથી ધ્રુમાડાની મોટી સેર નીકળી આકાશમાં મળી જતી જણાઈ. અમે દૂરબીન માંડી જોયું તો એક ભયંકર ઘડાકા અને પ્રકાશ સાથે ‘તરંગિણી’ નો નાશ થતો જણાયો. મોટો ઘડાકો અમે સાંભળ્યો ખરો પણ શું થયું હશે એ બહુ-વાની હજાસાથી અને બને તો મદદગાર થઈ શકાય એ વિચારથી અમે મજવાનું સ્થાન ફેરવ્યું અને જ્યાં આ બનાવ બન્યો ત્યાં એને હંકારી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

‘બહુ પ્રયત્ને અને ઘણી વખત વહી ગયા બાદ અમે ત્યાં પહોંચ્યા. ‘તરંગિણી’ ના હબરો કકડા થઈ ગયા હતા અને એના કેટલાક પાટિયાં છૂટા થઈ જઈને તરતા હતાં.

અમે ઘણા પ્રયાત કર્યા અને આજુબાજુ ખૂબ એક પછી એક માણસ જરૂર હોય એમ ન લાગ્યું. ખરેખર! પરમેશ્વરે ગદુલાલ અને એના સાથીતાને તેમના કર્મનો બદલો અહીં ને અહીં જ આપ્યો હતો. અમે આમ બેતા હતા એવામાં દૂર એક પાટિયાને વળગી કોઇ તરતુ હોય એવો અમને ભાસ થયો એટલે મછવો તે બાજુ હંકાર્યો. અમે એને મહા મહેનતે બચાવ્યો. તે 'તરંગિણી'નો ધનજી નામનો જુવાન બલાસી હતો. એનું મોઢું બળી ગયું હતું. આખી રાત એનામાં ઓલવાના થે હોશ-કોશ ન હતા. બીજે દિવસે એણે 'તરંગિણી'ની હકીકત કહી.

'અમે મછવામાં બેઠા પછી થોડીવારે ગદુલાલ અને એના મિત્રોએ પેલા પાંચ જણને રહેંસી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. બે વાડરોને ગોળી મારીને મારી નાખ્યા અને માલમને પણ લમ-સદન પહોંચાડી દીધા. ગદુલાલે પોતાના હાથે જ ડોક્ટરનું ગળું કાપ્યું. હવે ફક્ત એક જ જણ રહ્યો. તે ઘણો જ ખંધો હતો. એણે એક ક ઉગરવાનો આરો જ નધી ત્યારે તે હાથમાં દીવાસળીની પેટી લઇને નાઠો. કોઈપણ પ્રયત્ને તેણે તેના જંધ છોડી નાખ્યા હતા અને દીવાસળીની પેટી મેજવી લીધી હતી.

'એની પાછળ દસવાર જણ ભરી પિસ્તોલે પડ્યા. એ તો દારૂના પીપની પાસે જ બેઠો હતો. તેણે ધમકી આપી કે બે કોઈ એને છેડશે તો એ દીવાસળી સળગાવીને દારૂમાં ચાંપશે અને સર્વેનો અંત લાવશે અને જરાકવાર પછી જ આ લમકર પ્રસંગ બન્યો. ધનજીનું માનવું એવું હતું કોઈએ ગોળી છોડી અને તે પેલાને વાગવાને બદલે દારૂના પીપને વાગી પછી ખરું થું તે તો પ્રભુ બણે! પણ એ હોનારત બની અને 'તરંગિણી'નો નાશ થયો.

'પ્રિય પુત્ર! જે કામમાં હું સંડોવાયો હતો તે કામનો આ ટુંકો ઇતિહાસ છે. બીજે દિવસે અમને 'ટોગોમાર' નામની

અપાની સ્ટીમરે લઈ લીધા અને સુખરૂપ આફ્રિકાને કિનારે ઉતાર્યાં. દરિયામાં ખાતાવાળાઓએ ‘તરંગિણી’ને ફળી મઠોલી બહેર કરી હતી અને તેનું તથા તેના ઉતારાઓનું શું થયું તેની કોઈનેય ખબર ન હતી. ‘તરંગિણી’ પોતાના ઉતારાઓ સાથે જ દરિયાના ઉંડાણમાં સમાઈ ગઈ એવો એ ખતાએ સરકારમાં રીપોર્ટ કર્યો હતો. સ્ટીમર ‘ટોગોમાર’માં ભતભતના મુસાફરો હતા એટલે અમારા માટે કોઈને શંકા આવે એવું હતું નહિ. અમે સુખરૂપ આફ્રિકામાં પહોંચી ગયા.

‘પછીની વાત ઘણી ટુંકી છે. આફ્રિકાની ખાણોમાં અમે માતબર થયા અને અહીંયાં આવીને સુખી થયા. અમારો સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ લેખાઈ ગયો અને આખરે સંજ્ઞાનો તરિકે અમારી જીંદગી વીતવા લાગી.

‘હવે બ્યારે પેલા દુષ્ટ ધનજીના ખરાબ સ્વભાવની અને તેણે મહારા એક સાથીદારને હેરાન કર્યાની વાત હું બહુ ત્યારે મહારી શી દશા થાય એ કલ્પી શકાય એમ છે. અને એ જ ધનજી જેનો અમે એક વખત જીવ બચાવ્યો હતો તે બ્યારે અમને ઉઘાડા પાડવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે અમારી સ્થિતિ કેવી બચકર થઈ બચ તે સહમજી શકાય એમ છે. એ ભામટા સાથે સારો નાતો રાખવાને હું શાથી ઇતિબર હતો તે તને આ ઉપરથી સમજશે અને એ મહારી સાથે બગાડીને અહીંયાં ગયો છે તે મને કેટલું દુઃખમદ છે તે પણ તું કલ્પી શકશે. મને ઘણી દહેશત છે કે એ બદમાશ કાંઈ નવાજૂની કરવાનો જ. એની ઓળકી બંધ નહિ રહે!’

‘એની નીચે બહુ જ ધૂજતા હસ્તાક્ષરથી એને એને વંચામ એમ લખ્યું છે કે ‘ચંદુલાલ છુપીલિપિમાં લખે છે કે ધનજીએ આટો બાક્યો છે. હે દમાસાગર! દયા કરજો અને આ દુઃખની વચ્ચેથી ઉગારી લેજો!’

‘આ પ્રતિહાસ મ્હેં તે દિવસે ચન્દ્રવદનને વાંચી સંભ-
ળાવ્યો હતો, અને હું ધારું છું નટવર, કે મિચારા દેસાઇજી
સંભોજોના ભોગ થઇ પડ્યા હતા.

‘આ દુઃખદાયક વાત સંભળી ચન્દ્રવદન ભગ્નહૃદય થઇ
ગયો હતો અને છેવટે મલાડ છોડીને એના બાપદાદાના વતન.
કંડારીમાં જઇને રહ્યો હતો. ધનજી અને ચંદુલાલ ગાંધી વિષે
તે દિવસ પછી કાંઇ સંભળાયું નથી. તે ઊંઢે જાણુ કયાંય મચ્છાંતિ
કરી ગયા હતા. પોલિસ પાસે એક પાલુ ફરિયાદ નોંધાઇ ન
હતી એટલે ચંદુલાલે કાંઇ મફલત કરી હતી. ધનજી આજુબાજુ
રખડતો બેવામાં આવ્યો હતો અને પોલિસની માન્યતા એવી
હતી કે તેણે ચંદુલાલ ગાંધીનું ‘પૂન કયું’ હશે અને નાસી છૂટ્યો
હશે. મ્હારી માન્યતા એથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, ધનજીએ ગોટા
વાળ્યો બેઠને ચંદુલાલ ગાંધીનો મિબજ ગયો હોવો બેઠએ.
તેણે એનું ‘પૂન કયું’ કે કરાવ્યું હોવું બેઠએ અને મળી શક્યા.
તેટલા પૈસા ગાંઠે બાંધીને તે કાંઇ દૂર દેશાવર નાસી ગયો હોવો
બેઠએ. નટવર, ‘તરંગિણી’ ના કેસની આ હકીકત છે અને
આશા રાખું છે કે તે તને ઉપયોગી થવા સિવાય નહિ રહે.’

☆ સમાપ્ત ☆

